
Nauki pomocnicze rii

Józef Szymański

By Żabcia
2008-02-27

I WIADOMOŚCI WSTĘPNE

1. Charakter nauk pomocniczych historii

A.

- a) **Historia** jest nauka badającą na podstawie źródeł pisanych dzieje społeczności ludzkiej w konkretnych fazach jej rozwoju
- b) Metody badań historycznych sprowadzają się do pytania o cele historii jako nauki

B.

- a) Pojęcie NPH w Polsce po raz pierwszy ustalił w 1814 roku Walenty Skorochód Majewski jako „umiejętność rozpoznawania i oceniania dyplomatów”
- b) W 1933 Władysław Semkowicz rozróżnił nauki pomocnicze, których przedmiotem badań są źródła pisane lub wyryte na rozmaitym materiale, od posiłkujących, które są samoistnymi gałęziami nauki, z których metod i wyników badań korzysta historyk do swoich celów. NPH to te nauki które służą historykowi jako niezbędne przy odczytaniu, zrozumieniu, określeniu czasu i miejsca zdarzeń, tudzież przy krytycznej ocenie źródła historycznego.
- c) Aleksander Gieysztor: nauki posługujące się metodą historyczną do osiągnięcia własnych celów traktujemy za NPH, ale tylko wówczas gdy mogą one posłużyć historykowi do zrozumienia źródła

C. NPH interesuje etap krytyki zewnętrznej (erudycyjnej) i etap krytyki wewnętrznej (hermeneutyka) źródła

D.

- a) Dyscypliny nauk historycznych związane są z etapem heurystyki historycznej
- b) **NPH** mają za zadanie zbieranie, opracowywanie i systematyzowanie źródeł historycznych na etapie krytyki źródłowej

E.

- a) Tradycyjnie za NPH zwykło się uważać:
 - Paleografię
 - Dyplomatykę
 - Sfragistykę
 - Chronologię
 - Numizmatykę
 - Heraldykę
 - Genealogie
 - Geografię historyczną
 - Archiwistykę
 - Prasoznawstwo
- b) **NPH** mają za zadanie umożliwić stosowanie reguł krytyki formalnej do określonych źródeł historycznych.
- c) Każda z dyscyplin pomocniczych zajmuje się pewnym typem źródeł.

F.

- a) W 1958 A. Brandt podzielił nauki pomocnicze na te
 - które objaśniają współczynniki procesu dziejowego (geografia, chronologia, genealogia) oraz te
 - które objaśniają poszczególne typy źródeł (źródłoznawstwo, paleografia, dyplomatyka, heraldyka, sfragistyka, numizmatyka)
- b) W 1969 R. Delort:
 - pierwsza grupa źródła i jego typy,
 - druga grupa to nauki objaśniające współczynnik procesu historycznego, ale traktowane jako źródła (chronologia, geografia, kartografia, toponomastyka),
 - trzecia grupa to nauki służące do poznania człowieka i społeczeństwa (onomastyka, genealogia, heraldyka, sfragistyka, numizmatyka)
- c) W 1972 B. Kurbis wyszła od pojęcia źródła historycznego i tradycyjne nauki podzieliła na 5 zespołów.
 - 1 grupa to nauki zajmujące się źródłami objaśniającymi współczynniki procesu historycznego (genealogia, demografia, socjografia, geografia, chronologia),
 - 2 grupa to nauki zajmujące się źródłami objaśniającymi wytwory pisma (paleografia, kodykologia, dyplomatyka, archiwistyka),
 - 3 grupa to nauki zajmujące się źródłami objaśniającymi język i kulturę literacką (metody językoznawcze i historyczno-literackie, filologia łacińska i filologie narodowe),

- 4 grupa to nauki zajmujące się źródłami objaśniającymi tzw. zabytki materialne (metody badań dawnych technik, ikonografia, kostiumologia),
- 5 grupa to nauki zajmujące się źródłami objaśniającymi przedmioty i wizerunki symboliczne (archeologia prawnicza, heraldyka, numizmatyka, sfragistyka)

2. Źródłoznawstwo

- A. Najmłodsza dziedzina badań historycznych
- B. Dwa punkty widzenia źródłoznawstwa oparte na wstępnym etapie badania historycznego albo na swojej specjalizacji historycznej.
 - a) Pierwszy, wstępny i konieczny etap badania historycznego polega na uzyskaniu niezbędnych wiadomości o danym źródle lub zespole źródeł, w tym też sensie źródłoznawstwo jest integralną częścią historii, a nie może Rościć sobie praw do pojęcia nauki pomocniczej
 - b) Swoisty rodzaj specjalizacji historycznej jest związany z analizą szczegółowych problemów jakie nasuwa zespół źródeł zazwyczaj określonej epoki. Z tego punktu widzenia jako przedmiot badań źródłoznawczych wykazuje się dwa cele:
 - Uzyskanie wiadomości koniecznych dla przeprowadzenia poprawnej i wyczerpującej krytyki źródła zarówno zewnętrznej jak i wewnętrznej a zatem wszystkie czynności wykonywane na etapie heurystyki
 - Klasyfikacja spuścizny źródłowej określonego regionu geograficzno-historycznego powstałej w pewnym okresie historycznym wraz z ustaleniem jej wpływu na dalszy rozwój procesu historycznego.
- C. **Źródłoznawstwo** zajmuje się klasyfikacją spuścizny źródłowej badanego regionu geograficznego w pewnym okresie historycznym wraz z ustaleniem jej wpływu na dalszy rozwój procesu historycznego

3. Podstawowe wiadomości z dziejów nauk pomocniczych

- A. Ojcem NPH jest benedyktyn francuski Jean Mabillon który stworzył dzieło *De re diplomatica libri sex* w 1681 roku.
- B. W Polsce pierwsza katedra NPH powstała we Lwowie w 1784 roku a za ojca polskich NPH uważany jest Joachim Lelewel.

II RODZAJE I GATUNKI ŹRÓDEŁ HISTORYCZNYCH

1. Klasyfikacje źródeł historycznych

- A. **Źródłem historycznym** są wszelkie informacje odnoszące się do życia ludzi w przeszłości wraz z kanałami informacyjnymi. Jest pozostałością psychofizyczną i społeczną, będącą wytworem pracy ludzkiej a tym samym uczestniczy w rozwoju życia społeczeństwa.
- B. Klasyfikacja dotycząca formy i treści źródła to klasyfikacja źródłoznawcza, ta która dotyczy funkcji źródła to klasyfikacja metodologiczna
 - a) Klasyfikacja źródłoznawcza:
 - Klasyfikacja formalna, za punkt wyjścia bierze cechy zewnętrzne źródła (pisane i niepisane)
 - Klasyfikacja genetyczna, za punkt wyjścia bierze sposób przedstawiania źródła
 - Klasyfikacja materialna, za punkt wyjścia bierze treść źródła (ergotechniczne, socjotechniczne, psychotechniczne)
 - b) Klasyfikacje metodologiczne
 - Bezpośrednie (takie które o fakcie historycznym informują bez pośrednictwa informatora) i pośrednie (przy pomocy informatora)
 - Adresowane (powstają z myślą o przekazaniu informacji o przeszłości odbiorcy) i nieadresowane (brakuje nadawcy)

2. Struktura źródła historycznego

- A. Każde źródło jest swoistą informacją która ma swojego nadawcę i odbiorcę, autora i czytelnika
 - a) Źródło o wydarzeniu informuje nas przez wypowiedź pisana. Funkcje tej wypowiedzi kształtują się w zależności od składowych elementów każdej mowy. Owymi elementami są:
 - Nadawca
 - Odbiorca
 - Kod
 - Kontakt
 - Kontekst
 - Komunikat
 - b) Każdy z tych elementów musi być poddany analizie źródłoznawczej

B. Rodzaj i gatunek jest punktem wyjścia dla każdej praktycznej klasyfikacji źródeł

- a) Rodzaj określa fakt iż dzieło pisane utrwała wydarzenia dziejące się w przeszłości lub teraźniejszości
 - Dzieło pisane, które powstaje ze świadomością iż chodzi o przekazanie informacji o przeszłości nazywamy historiografią, którą zwykliśmy odnosić do dzieła pisanego, które odnotowało wydarzenie lub wydarzenia ale z wyraźnym zamiarem upowszechnienia tych informacji w sposób, który wyjaśniałby genezę wydarzenia z punktu widzenia obowiązujących w czasie jego powstania kanonów przedstawiania dziejów
 - Większą część źródeł pisanych nie powstaje z myślą o utrwaleniu wiadomości dla poznania przeszłości ale jedynie dla dokumentacji aktualnego życia. Mają one za zadanie opisywać stan państwa, wielkiej włości, obrazować stan różnych działów gospodarki, obrotów handlowych, notować wydarzenia o charakterze statystycznym a także odtworzyć nowe stany prawne. Nazywa się je źródłami dokumentowymi lub rejestracyjnymi
- b) **Gatunkiem** będziemy określać drugą warstwę źródła. Będzie o nim decydowała celowa działalność piszącego w zakresie tematu jak i konstrukcji dzieła. Gatunek zatem będzie stanowił aktualizację cech rodzaju, pozostając równocześnie w ścisłym związku ze świadomością gatunkową właściwą konkretnemu okresowi dziejów
 - Gatunek jest ściśle związany z procesem historycznym
 - Gatunek jest kształtowany zapotrzebowaniem społeczeństwa na konkretne treści, które są podawane w różnej konkretnej formie
- c) Cechy decydujące o rozpoznawalności gatunku to tzw. **inwarianty gatunkowe** które niezależnie od punktu rozwoju gatunku pozostają niezmiennione. Pozostałe cechy ulegające modyfikacji nazywamy wariantami, które decydują o powstaniu odmian gatunkowych, które mogą mieć charakter diachroniczny (będący wynikiem działających na gatunek zmian społecznych, politycznych, gospodarczych i estetycznych) i synchroniczny (będący wynikiem różnicowania się konwencji pisarskiej)

3. Gatunki pisanych źródeł historiograficznych

- A. Gatunek istnieje w określonym czasie rozwija się i zanika. Stąd o jego rozpoznawalności nie może decydować rytm przemian ale jego niezmiennące się cechy, inwarianty.
- B. W historiografii średniowiecznej główną rolę odgrywa kronikarstwo (historia), rocznikarstwo (annales) i biografistyka (gesta)
- C. Dzieła historiograficzne pozostające pod wpływem antyku to : kronikarstwo, biografia, autobiografia oraz korespondencja.
 - a) Podstawowym gatunkiem antycznego dziejopisarstwa było kronikarstwo. Cechą charakterystyczną tych dzieł jest wykorzystanie miejscowych tradycji przez co prześlągnięte są elementami ludowymi
 - b) Biografistyka charakteryzuje to, że cele dzieła jest poświęcone życiu i czynom osoby zazwyczaj wybitnej, przy ograniczeniu się do notowania jedynie realiów, podporządkowując je swoistej konstrukcji
 - c) Autobiografia odkrywa myśli i uczucia autora.
 - d) Korespondencja ma umożliwić kontakt z nieobecnym odbiorcą a tym samym służy do przekazywania wielorakiej treści życia codziennego
- D. Gatunki kształtujące się w kręgu myśli chrześcijańskiej to kompendia historyczne i hagiografia
 - a) Kompendia historii Kościoła nawiązują do antycznego pojęcia historia ale nadają mu swoistą, płynącą z założeń teologicznych treść.
 - b) **Hagiografia** to piśmiennictwo poświęcone świętym, wytwarzała teksty zajmujące się życiem świętych, ich kultem, relikwiami i cudami. Można hagiografie podzielić na 3 gatunki: martyrologia, vita lub passio i miracula
 - **Martyrologia** jest najstarszym gatunkiem hagiograficznym. Jest kompilacją elementów kalendaryznych i krótkiej informacji o śmierci męczennika
 - **Żywoty świętych** mogą być vita czyli żywotem wyznawcy, dziewicy lub passio żywotem męczennika i są to utwory o charakterze biograficznym
 - **Miracula** to księgi cudów dokonanych przez świętego zarówno za jego życia jak i po śmierci, zwłaszcza przy jego grobie
- E. Gatunki charakterystyczne dla średniowiecza to roczniki, kroniki, gesta, oraz katalogi lub genealogie.
 - a) **Roczniki** notują pod datą roczną w krótkim komunikacie informacje o wydarzeniu interesującym wąski krąg odbiorców: dwór królewski, biskupów lub klasztor. Geneza rocznikarstwa tkwi w tablicach paschalnych, które służyły do ustalania daty świąt wielkanocnych

- b) **Kronika średniowieczna.** Elementem porządkującym jest data roczna, ale temat jest o wiele bogatszy. Dzielimy na uniwersalne i na regionalne(narodowe).
 - Kronika uniwersalna – chce objąć całe dzieje ludzkości i pokazać genealogie poszczególnych ludów, zestawienia ich dziejów w jedną sekwencję chronologiczną
 - Kronika regionalna pojawia się o wiele później bo w XI wieku. Interesują ją wydarzenia dziejące się na węższym terytorium, nie są jej obce problemy genealogiczne, tyle ze własnego ludu, plemienia
- c) **Gesta** to jeden bardziej powikłanych gatunków średniowiecznych. Punktem wyjścia do jego klasyfikacji muszą być czyny (gesta) o których dzieło opowiada: czyny cesarza, papieża, króla, księcia, biskupa, możnego feudała. Narracja ma wiele cech kronikarstwa
- d) **Katalogi** (genealogie) to dzieła które dążą do skonstruowania wyczerpującej listy przodków lub poprzedników wedle układu chronologicznego, zaś ów szereg genealogiczny stwarza okazję do odnotowania mniej lub bardziej uporządkowanej serii informacji o osobach
- F. Średniowiecze zapoczątkowało gatunki, które później się rozwinęły, i które miały na celu relacjonować obserwacje autora. Są to głównie dwa gatunki: opisy podróży i pamiętniki
 - a) **Opisy podróży** to swoisty typ pamiętnika, mający za zadanie przekazać relację z wypraw podejmowanych w celach dyplomatycznych, handlowych, edukacyjnych lub poznawczych. Przedmiotem narracji są nie tyle przygody narratora ale relacja z tego co zaobserwował w trakcie podróżowania.
 - b) **Pamiętnikarstwo** pojawiło się u schyłku średniowiecza. Zwykle się je dzielić na wiele odmian gatunkowych. Wyróżnia się zatem: raptularze, księgi pamiętnicze, relacje epistolograficzne, diariusze, pamiętniki i pamiętniki poetyckie.
 - **Raptularze** składają się z krótkich notatek, często prowadzone przez kobiety, mają za zadanie memoralizację wydarzeń ważnych dla rodziny
 - **Księgi pamiętnicze** to zbiory tworzone pod kątem potrzeb pamiętnikarskich. Stąd obejmują one diariusze, relacje, korespondencję, instrukcje i lauda sejmikowe, notatki genealogiczne
 - **Relacja epistolograficzna** to pojedynczy list a częściej seria listów, które w układzie chronologicznym tworzą raczej dziennik niż pamiętnik
 - **Diariusze** mogą być regularne gdy notują w formie dziennika systematycznie tok wydarzeń lub nieregularne gdy notują wydarzenia od czasu do czasu.
 - **Pamiętnik** – kryterium rozpoznawcze to stopień zaangażowania autora w opisywane wydarzenia oraz sposób demonstrowania własnego w ich udziału, musi istnieć dystans czasowy.
 - **Pamiętnik** poetycki różni się od pamiętnika jedynie formą pisany jest bowiem wierszem.
- G. Do gatunków instruujących życie codzienne zaliczamy dzieła techniczne i naukowe, dzieła organizujące instytucje życia publicznego i prywatnego, ustawodawstwo, dyskusje i polemiki oraz twórczość literacką.
 - a) **Glosa** – wyrażanie opinii o tekście bez naruszania tekstu. Wyróżniano: glosa marginesowa, powszechna, interlinearna
 - b) **Komentarz** tworzy obszernie objaśnienia komentowanego tekstu
 - c) **Traktat** ściśle wiązał się ze stosowaniem metod scholastycznych w badaniach naukowych, podstawowym jego elementem jest kwestia.
 - d) **Encyklopedie** ich cechą charakterystyczną jest chęć dania informacji wyczerpującej całością wiedzy
 - e) **Summy** spowiednicze ustalają charakter moralny szeregu czynów człowieka
 - f) **Dzieła teoretyczne** o instytucjach organizujących życie społeczne koncentrują się na opisie środków, przy pomocy których owa instytucja spełnia swe funkcje.
 - g) **Ustawodawstwo** nie ma cech uniwersalnych, ogólnonarodowych lub państwowych. Jest to ustawodawstwo stanowe. Prawa pisane, skodyfikowane, poprzedza długi często żywot w postaci prawa zwyczajowego
- 4. Gatunki pisanych źródeł dokumentacyjnych
 - A. Źródła dokumentacyjne to przede wszystkim dokumenty i akta, stąd też ściśle wiążą się z ustrojem politycznym i gospodarczym oraz społecznym konkretnych państw.
 - B. Pierwsza grupa gatunków źródeł dokumentacyjnych to dokumenty i akta, które mają na celu porządkowanie zasady działania ustroju politycznego i społecznego.
 - a) **Traktaty międzynarodowe.** Ich zadaniem jest porządkować zasady współżycia międzynarodowego
 - b) **Konstytucje** określały kształty ustrojowe poszczególnych państw. Są to dokumenty wydawane przez kompetentną władzę w celu stworzenia nowego ustroju prawnego.
 - c) **Dokumenty i akta** były środkiem wykonywania władzy w średniowieczu jak i w czasach nowożytnych.

- d) **Akta sądowe** nabierają znaczenia gdy czynności sądowe są wykonywane przez specjalnych urzędników królewskich, przez co sądownictwo uzyskuje strukturę terytorialną.
- e) **Dokumentacja** przedstawicielstw stanowych (parlamentów) powstaje równocześnie z ich narodzinami, są to protokoły z ich obrad i uchwały.
- f) **Dokumentacja** samorządów stanowych to akta wytworzone przez miasta i duchowieństwo.
- C. Opisy majątków to dokumentacja nie tylko wielkiej i średniej własności ale też drobnej.
 - a) **Poliptyki** lub poliptychy to wczesnośredniowieczne opisy nieruchomości własności patrymonialnej lub kościelnej wywodzące się z późnorzymskich ksiąg podatkowych.
 - b) Księgi dochodów
 - c) Inwentarze dóbr kościelnych, królewskich, szlacheckich i miejskich.
- D. Dokumentacja wyników kontroli funkcjonowania państwa.
 - a) Opisy wizytacyjne
 - b) Księgi finansowe
 - c) Księgi rachunkowe
- E. Dokumenty powstałe ze względu na różnorodne formy organizacji współżycia społecznego
 - a) Księgi brackie
 - b) Nekrologi czyli obituarze lub księgi anniwersarzy
 - c) Kościoły prowadzą metryki w których zapisywano osoby którym udzielono chrztu, które zawarły małżeństwo oraz które zmarły
 - d) Księgi lenników
 - e) W miastach księgi przyjęć do prawa miejskiego, w których notują osoby posiadające pełne prawo miejskie
 - f) Uniwersytety prowadzą metryki w których zapisują studentów przybywających na uczelnie

Człowiek, czas, miejsce

III GENEALOGIA

1. Pojęcie i zakres **genealogii**

- A. Jej zadaniem jest badanie anonimowego społeczeństwa przez wydzielenie grup społecznych i klasowych, grup rządzących i rządzonych. Bada też dziedzictwo kulturowe. Umożliwia badanie dróg przechodzenia od jednej grupy do drugiej, ułatwić może rozpoznanie wielu kształtów konkretnych kierunków ideologicznych czy politycznych

2. Podstawowe pojęcia genealogii

- A. **Ród** – to osoby związane wspólnotą krwi, pochodzące od jednego i tego samego przodka
 - a) **Rodzina monogamiczna** to podstawowa komórka społeczna rodu – więzy łączące dwoje ludzi odmiennej płci.
 - b) **Wielka rodzina** – kształtuje się w trakcie rozpadu wspólnoty rodowej, określają ją więzy płynące z poczucia związku krwi, wspólnoty gospodarczej i terytorialnej a z czasem wspólny herb.
 - c) Odmianą wielkiej rodziny są polskie rody rycerskie czy szlacheckie
- B. Filiacja i koicja – zjawiska najbardziej interesujące genealogię. **Filiacja** to stosunek genealogiczny, zachodzący pomiędzy kilkoma osobami, które pochodzą bezpośrednio jedna od drugiej (dziadek, syn, wnuk). **Koicja** to związek dwojga ludzi odmiennej płci zawarty dla spółżenia i wydania na świat potomstwa. Koicja jest najczęściej wynikiem małżeństwa. Stosunki genealogiczne wynikające z tych zjawisk nazywamy pokrewieństwem i powinowactwem.
 - a) Pokrewieństwo jest to stosunek wynikający z pochodzenia od wspólnego przodka. Pokrewieństwo w **linii prostej** zjawia się wówczas gdy zachodzi stosunek filiacji (dziadek, syn, wnuk), natomiast w wypadku gdy istnieje wspólny przodek ale nie ma stosunku filiacji mamy do czynienia z pokrewieństwem w **linii bocznej** (stryj, siostrzeniec, ciotka, siostrzenica). Potomstwo starszego brata stanowi **linię starszą** zaś potomstwo młodszego brata linię młodszą. Z pokrewieństwem łączy się prawo dziedziczenia. Jeżeli przysługuje ono najstarszemu bratu mówimy o primogeniturze, jeśli młodszemu o sekundogeniturze. W stosunku do rodziców i ich przodków potomstwo zwie się **zstępnym**, rodzice zaś i ich przodkowie zwą się **wstępnymi**.
 - b) **Powinowactwo** jest konsekwencją małżeństwa i jest stosunkiem jednego małżonka do krewnych drugiego małżonka.
- C. Stopnie pokrewieństwa to odległości genealogiczne pomiędzy dwoma krewnymi

- 7

tomstwo męskie i żeńskie w obrębie tylko nazwiska. Często buduje się rodowody opisowe czyli monografie genealogiczne u nas zwane herbarzami.

C. **Tablice ascendentów** czyli wywody przodków są zestawieniami osób od których dana jednostka pochodzi zarówno po mieczu jaki i po kądzieli. Służą do udowodnienia spraw spadkowych

5. **Antroponomastyka historyczna**

A. Studium nazw osobowych może mieć dwa aspekty. Nazwa osobowa służy bowiem odróżnieniu jednej osoby od drugiej. Jest też kondensacją cech osoby której przysługuje jak również wyznacznikiem historii jej przodków

B. Imiona osobowe mają z punktu widzenia historii języka dwie warstwy: rodzimą i zapożyczoną, w naszym przypadku słowiańską i chrześcijańską.

a) Imiona rodzime mają trzy formy:

- Imiona dwuczłonowe: Broni-sław, Woj-ciech, Stani-sław, Bogu-sław
- Imiona jednoczłonowe to pospolite rzeczowniki i przymiotniki których znaczenie kojarzono z cechami osoby, która imię nosiła
- Imiona skrócone

b) Imiona zapożyczone to imiona chrześcijańskie. Przyswajanie ich może mieć trzy formy:

- Imiona są przejmowane w pierwotnym brzmieniu, uzyskując jedynie fleksyjne końcówki właściwe językowi polskiemu (Jacobus – Jakub)
- Za pomocą różnych zabiegów słowotwórczych oraz przeobrażeń głoskowych są dostosowane do języka polskiego. Piotr – Pietrek, Piotrusz, Michał – Michnik, Paweł – Pach
- Dosłowne tłumaczenie. Laurentius – Wawrzyniec

c) Imiona dają odpowiedzi na wiele pytań

- Obserwuje się wiązanie imienia z kręgiem rodu czy rodziny, w wyniku czego pewne imiona stają się dziedziczne
- Imiona umożliwiają wykrywanie pewnych prądów kulturowych i społecznych. Tak więc można wydzielić grupę imion dynastycznych (Mieszko, Kazimierz, Bolesław) arystokratycznych i wręcz plebejskim (Kuba, Bartek)
- Imiona przybierają cechy właściwości określonych terytoriów

C. **Nazwisko** to nazwa wyróżniająca człowieka na zasadzie wspólnoty rodzinnej

a) Następujące typy nazwisk:

- Rzeczowniki pospolite (ogorzała, Krzykała, Boruta)
- Drugie imię
- Nazwa miejscowości
- Wyrażenia przyimkowe (Jan z Tarnowa). W ciągu historii pojawiają się nazwiska tworzone od nazw tych miejscowości przez dodanie formantu –ski (Tarnowski). Forma tych nazwisk stała się charakterystyczna dla nazwisk szlacheckich, jednakże musiała być poprzedzona literą „w” tworząc –wski. Nazwiska mieszczańskie kończyły się na –owiec, -ewic.

b) Geneza słowotwórcza nazwisk wymienia nazwiska:

- pospolite, Gawron, rodzą się z przezwisk i mają cechy spontaniczności.
- Odimienne, Tomaszewski, tworzą się od imienia ojca,
- Odmiejscowe, Tarnowski

c) Obok imienia i nazwiska może pojawić się przezwisko

- Przezwise osobiste służące na określenie konkretnej osoby
- Przezwise dziedziczne
- Przezwise rozrodzonych rodzin

d) Moda na latynizację nazwisk

e) Polszczenie nazwisk obcych

6. **Prosopografia** jest to metoda badawcza której celem jest identyfikacja człowieka w społeczeństwie, śledzenie jego związków rodowych, społecznych, towarzyskich, badanie rodzin, rodów, urzędników i instytucji władzy świeckiej i kościelnej i ich personalną obsadę.

IV CHRONOLOGIA

1. Pojęcie i zakres chronologii

A. **Chronologia** jest nauką o mierzeniu czasu

B. Chronologia może być

a) **Matematyczna** czyli astronomiczna, badająca ruchy ciał niebieskich

- b) **Techniczna** czyli historyczna, badająca historyczne podziały czasu dokonywane przede wszystkim na podstawie ruchów ciał niebieskich
- C. Znajomość chronologii jest ważna w celu poznania czasu powstania źródeł i kształtowania się psychiki człowieka poprzez mierzenie czasu
- 2. Podstawowe wiadomości z chronologii astronomicznej
 - A. Ruchy ciał niebieskich, regularnie przebiegające i powtarzające się, stanowią podstawę podziału czasu. Są to: ruch obrotowy Ziemi, ruch obiegowy Ziemi, ruch obiegowy Księżyca
 - B. **Doba** związana z ruchem obrotowym Ziemi może być:
 - a) **Sydereczna** jeżeli za punkt obserwacji ruchu Ziemi bierzemy określoną gwiazdę. Wynosi ona 23h56'4''
 - b) **Słoneczna** jeżeli za punkt obserwacji bierzemy Słońce. Jest dłuższa o około 4''.
 - c) Średnia doba słoneczna licząca 24h
 - C. **Miesiąc** jest związany z ruchem obiegowym Księżyca i może być:
 - a) **Synodyczny** – jest to czas jaki upływa między dwoma jednakowymi fazami Księżyca. Wynosi 29d12h44'2,8''
 - b) **Sydereczny** jest to czas potrzebny Księżycowi na bieg do wybranego południka niebieskiego do niego. Wynosi 27d7h43'4,7''
 - D. **Rok słoneczny** to czas potrzebny Ziemi na okrążenie Słońca, za początek uznaje się równonoc wiosenną 21 III. Rok słoneczny może być:
 - a) **Zwrotnikowy** nazywany tropicznym czyli czas jaki upływa między dwoma następującymi po sobie przejściami Słońca przez równonoc wiosenną. Wynosi 365d5h48'46''
 - b) **Sydereczny** nazywany gwiazdowym to czas w którym Słońce przesuwają się do wybranej gwiazdy do tej samej i wynosi 365d6h9'9''
 - E. **Ekliptyka** jest to koło na sferze niebieskiej stanowiące drogę widomego rocznego ruchu Słońca po sferze niebieskiej. Nachylenie osi ziemskiej do ekliptyki wynosi 66°33'. Dzieli się ona na
 - a) 360°
 - b) 12 znaków zodiakalnych składających się na Zodiak. Znaki zodiaku dzielą ekliptykę na 12 części po 30°. Znaki to Baran, Byk, Bliźnięta, Rak, Lew, Panna, Waga, Skorpion, Strzelec, Koziorożec, Wodnik, Ryby.
- 3. Astronomiczne i pierwotne sposoby obserwacji czasu.
 - A. Na początku panował duży chaos, bo posługiwano się wieloma kalendarzami. Później wprowadzano reformy by ujednolicić system. I tak, pierw reforma juliańska 46pne a potem gregoriańska 1582
 - B. **Rodzaje zegarów**
 - a) Zegar słoneczny
 - Gnomon (kołek wbity w ziemię prostopadle)
 - Słoneczny zegar równikowy (kołek wbity pod kątem odpowiednim do szerokości geograficznej miejsca gdzie zegar jest zbudowany)
 - Poziomy zegar słoneczny (wskazówka w kształcie trójkąta, kąt odpowiada szerokości geograficznej i ustawiony jest na linii S-N)
 - b) Inne zegary
 - Zegary piaskowe (klepsydry)
 - Zegary ogniowe (czas spalania się jakiegoś materiału)
 - Zegary wodne
 - c) Zegary mechaniczne
 - Zegar kołowy
 - Zegar wahadłowy
 - C. Ludowy rytm mierzenia czasu
 - a) Ruch Słońca i Księżyca
 - b) Podstawowy podział czasu na dzień i noc
 - c) Za dnia obserwowano Słońce, zachowanie zwierząt i ognia
 - d) Nocą obserwowano gwiazdy i pianie koguta
 - e) Można wyróżnić trzy podstawowe cykle dzielące rok
 - Cykl godnych świąt (Boże Narodzenie)
 - Cykl wielkanocny
 - Cykl zielonoświątkowy
- 4. **Kalendarz**
 - A. Najczęściej kształtowany przez zmiany pór roku

- B. Punktem wyjścia do budowania kalendarza jest określenie długości roku. Powstały trzy systemy chronologiczne: roku księżycowego (bierze pod uwagę miesiąc synodyczny), roku słonecznego (bierze pod uwagę rok zwrotnikowy) oraz rok księżycowo-słoneczny (uwzględnia rok księżycowy ze słonecznym)
- C. **Kalendarz juliański** wprowadzony w 46 r. p.n.e. przez Juliusza Cezara. Przyjmuje rok zwrotnikowy liczący 365,5 dnia. Ustala czteroletnie cykle, w których trzy lata liczą 365 dni a czwarty 366. Ustalono 12 miesięcy z których 7 miało 31 dni, 4 30 dni, a jeden 28 (w roku przestępnym 29)
- D. **Kalendarz gregoriański** wprowadzony w 1582. Postanowiono, że po 4 X przypada od razu 15 X 1582, co 400 lat opuszcza się 3 dni.
- E. Kalendarz rewolucyjny francuski obowiązywał we Francji od 22 IX 1792 do 1 I 1806. Miesiące było 12, a nowy rok rozpoczynał się 22 IX, każdy dzień miał 30 dni, a ostatni 5 dni uzupełniających
- 5. Uwagi o kalendarzy kościelnym
 - A. Wielkanoc jest pierwszą niedzielą po pierwszej wiosennej pełni księżyca.
- 6. **Ery** – system ustalenia pierwszego roku
 - A. Era dionizyjska określana mianem nowej ery, obecnie używana przez nas
 - B. Lata panowania władców świeckich i pontyfikatów papieży
 - C. Rachuba wg olimpiad greckich stosowana przez starożytnych greków
 - D. Era bizantyjska liczy lata od stworzenia świata który miał przypaść na 5508 r. p.n.e.
 - E. Era żydowska liczy lata od stworzenia świata, który miał przypaść na 3700 r. p.n.e.
 - F. Era mahometańska liczy lata od ucieczki Mahometa z Mekki do Medyny czyli od 622 r.
 - G. Indykcje używane w średniowieczu
- 7. **Początek roku.** Sposoby liczenia nazywamy stylami
 - A. Styl Obrzezania czyli od 1 stycznia
 - B. Styl marcowy (wenecki) od 1 marca
 - C. Styl Zwiastowania od 25 marca
 - D. Styl wielkanocny lub francuski czyli od święta Wielkanocy czyli pomiędzy 22 marzec a 25 kwiecień
 - E. Styl bizantyjski lub grecki rozpoczynał rok 1 września
 - F. Styl Narodzenia Pańskiego od 25 grudnia
 - G. Indykcje rozpoczynał rok różnie. Trzy najważniejsze sposoby to:
 - a) Indykcja bizantyjska lub grecka rozpoczynała rok 1 września
 - b) Indykcja badeńska rozpoczynała rok 24 września
 - c) Indykcja rzymska lub pontyfikalna rozpoczynała rok albo 25 grudnia albo 1 stycznia
- 8. **Podział roku**
 - A. Trzy główne rodzaje podziału roku na pory:
 - a) Podział fizyczny liczący:
 - Wiosna od święta Katedry św. Piotra (22 luty)
 - Lato od św. Urbana (25 maj)
 - Jesień od św. Bartłomieja (24 sierpień)
 - Zima od św. Marcina (11 listopad)
 - b) Podział kościelny liczący:
 - Wiosna tydzień po pierwszej niedzieli Wielkiego Postu
 - Lato tydzień po pierwszej niedzieli po Zielonych Świątach
 - Jesień tydzień po pierwszej niedzieli po święcie Podwyższenia Krzyża (14 wrzesień)
 - Zima tydzień po pierwszej niedzieli po św. Łucji (13 grudzień)
 - c) Podział astronomiczny liczący:
 - Wiosna od Wielkanocy
 - Lato od św. Jana (24 czerwiec)
 - Jesień od św. Michała (29 wrzesień)
 - Zima od Bożego Narodzenia (25 grudzień)
 - B. **Miesiące**, ich liczba wielkość i porządek nie uległ zmianie od reformy juliańskiej.
 - a) Nazwy miesięcy:
 - I – Januarius od boga Janusa
 - II – Februarius od nazwy święta oczyszczenia przypadającego na 15 lutego
 - III – Martius od boga wojny Marsa
 - IV –Aprilis od słowa aperire otwierać
 - V – Maius od bogini Mai

- VI –Junius od bogini Junony
 - VII –Julius od imienia Juliusza Cezara
 - VIII –Augustus od imienia cesarza Augusta
 - IX – September, X – October, XI – November, XII – December, bo pierwotnie były po kolei siódmy, ósmy, dziewiąty i dziesiąty
- b) Słowiańskie nazwy miesięcy
- I – prosiniec
 - II – siceń
 - III – berzień
 - IV – kwiecień
 - V – trawień
 - VI – czerwień
 - VII – lipień
 - VIII – sierpień
 - IX – wersień
 - X – październik
 - XI – listopad
 - XII – grudzień
- C. **Tydzień** siedmiodniowy jest pochodzenia orientального.
- a) W Rzymie przyjęto rozpoczynanie tygodnia od soboty a nazewnictwo dni przyjęło planetarne:
- Sobota - Saturni
 - Niedziela - Solis
 - Poniedziałek - Lunae
 - Wtorek - Martis
 - Środa - Mercurii
 - Czwartek - Jovis
 - Piątek – Veneris
- b) Chrześcijanie przyjęli tydzień od Żydów którzy rozpoczynali go od soboty a następne dni numerowali przy pomocy liczebników. Chrześcijanie zachowali sobotę i kolejną numerację dni tygodnia, ale rozpoczęli go od drugiego dnia który uznali za święty
- c) W Polsce zachowały się niektóre nazwy słowiańskie. Tydzień u Słowian zaczynał się w poniedziałek. Słowiańskimi nazwami są wtorek, czwartek, piątek, sobota jest zapożyczona, niedziela jest chrześcijańska, poniedziałek (po – niedzieli), środa (dzień środkowy)
- D. Oznaczenie dni w miesiącu.
- a) **Kalendarz rzymski** posiadał pewne dni stałe, a mianowicie kalendy, które przypadały na pierwszy dzień miesiąca, nony, które w marcu, maju, lipcu i październiku przypadały na 7 dzień, podobnie w tych samych miesiącach na 15 dzień przypadały idy. W pozostałe miesiące idy przypadały na 5 dzień, a idy na 13. Poszczególne dni pomiędzy tymi dniami stałymi numeruje się liczbą porządkową
- b) **Styl boloński** dzieli on miesiąc na dwie części przy czym pierwsza połowa to ma numery porządkowe od 1 do 15/16 i jest to miesiąc wstępujący, zaś druga połowa ma numery od 15 do 3 i jest to miesiąc zstępujący
- c) **Kalendarz chrześcijański** (kościelny) określał dni miesiąca przez wymienienie święta lub oznaczenia dnia tygodnia wg rachuby chrześcijańskiej lub najbliższego święta. Kościół zna dwa rodzaje świąt: ruchome, których miejsce zależy od daty Wielkanocy i święta nieruchome które zawsze wypadają w ten sam dzień. Do praktycznego zapamiętywania konkretnych dat służyły cyzjojany.
- d) Dzisiejszy sposób liczenia dni jest pochodzenia semickiego
- E. **Podział dnia** był zależny od stosowanych godzin
- a) Godziny nierówne są zależne od zjawisk występujących w przyrodzie, przede wszystkim od pory wschodu słońca, jego kulminacji i zachodu. W oparciu o godziny nierówne stosowano następujące określenia godzin:
- Media nox – pora po północy
 - Ante lucem – brzask
 - Mane – wczesny ranek
 - Ad meridiem – przedpołudnie
 - Meridies – południe

- Occasus Solis – zachód słońca
- Crepusculum – zmierzch
- Intempesta nox – czas przed północą
- b) Godziny równe wiążą się z wprowadzeniem zegara mechanicznego.
- c) Na przełomie wieku XVIII i XIX zaczęto wprowadzać lokalny czas średni. W 1874 powstał projekt o podziale Ziemi na 24 strefy czasu ograniczone południkami a więc różniące się o 15° szerokości geograficznej czyli o 1 godzinę.
- F. Podział godziny nie odgrywał w średniowieczu praktycznej roli. Podział godziny przejęto z Babilonii, gdzie dzielono na 60 minut i 3600 sekund.
- 9. **Kalendariografia** – sztuka zbudowania kalendarza analizującego orientację zarówno w czasie minionym, bieżącym i przyszłym
 - A. Nazwa kalendarz wywodzi się z łacińskiego słowa calendae tj. pierwszy dzień miesiąca.
 - B. Przykłady kalendarzy: rzymskie, chrześcijańskie, tablice paschalne, świeckich celach.
 - C. Najstarszy kalendarz rzymski to festi
 - D. Tablica paschalna to kalendarz wieczysty i służyła do budowy kalendarza na poszczególne lata.
 - E. **Chronostych** – jest to zdanie, często cytowane z Pisma Świętego lub wiersz poetycki w którym litery alfabetu łacińskiego spełniają równocześnie funkcje cyfr.

V METROLOGIA

1. Pojęcie i zakres metrologii historycznej
 - A. **Metrologia historyczna** jest to nauka o stosowanych w przeszłości miarach i systemach mierzenia i kontrolowaniem systemu miar przez państwo.
 - B. Przedmiotem badań metrologicznych są nie tylko jednostki miar ale też systemy mierzenia.
2. Pierwotne systemy metrologiczne u Słowian
 - A. Systemy metrologiczne słowiańskie mają charakter antropologiczny i są chronologicznie zamknięte.
 - B. Jako **jednostki miernicze** służyły: szerokość palca (cal), dłoni, pięści, długość piędzi, stopy, obwodu głowy
 - C. Miary powierzchni u Słowian mają produkcyjny charakter. Najstarszą jednostką jest włoka czyli obszar który można było uprawiać przy pomocy pary wołów i zebrać z niego plony. Szacuje się że odpowiadał 6-10 ha. Jednostka ta była względna więc zaczęto używać jako określeń jednostkowych nazw takich narzędzi jak radło, socha, pług przyjmując, że równa się ona powierzchni odpowiadającej zaoranej przestrzeni w ciągu 1 dnia pracy przy pomocy pary wołów. Jako jednostki mniejsze były w użyciu zagony, lechy, składy i skiby a więc wielkości agrotechniczne.
 - D. Miary objętości u ludów słowiańskich biorą swój początek używanych naczyń.
 - E. Jednostki masy czyli wagi powstały w wyniku rodzącej się wymiany dóbr. Funkcje te zaczęły pełnić wagi i odważniki
3. Polskie konwencjonalne systemy metrologiczne
 - A. Geneza systemów metrologicznych stosowanych w Polsce ma dwie okoliczności: uwarunkowania społeczno-gospodarcze każdego systemu metrologicznego i procesy adaptacji obcych systemów do warunków polskich.
 - B. **Miary długości** wynikają ściśle z kryteriów których dostarcza ciało ludzkie. Palec, dłoń, stopa, łokieć, krok są podstawowymi jednostkami.
 - a) Łokieć - 59,36 cm
 - Łokieć krakowski – 58,5 cm
 - Łokieć polski – 58,6 cm
 - Łokieć poznański
 - Łokieć warszawski
 - Łokieć chełmiński – 57,6 cm
 - b) Dwa systemy dzielenia łokci: zwykły był wielokrotnością 2 i używali go kupcy i rzemieślnicy oraz geometryczny odpowiadał systemowi dziesiętnemu i był używany przez geometrów
 - System łokcia polskiego po 1565r. = 1 łokieć (58,6cm) = 2 stopy (29,3cm) = 4 ćwiercie (14,65cm) = 24 cale (2,44cm) = 192 ziarna (0,28cm)
 - System łokcia nowopolskiego = 1 łokieć (57,6cm) = 2 stopy (28,8cm) = 4 ćwiercie (14,4cm) = 24 cale (2,4cm) = 288 linie (2mm)
 - c) Wielokrotność łokcia w systemie nowopolskim = 1 sznur mierniczy (4320cm) = 10 prętów (432cm) = 25 sążni (172,8cm) = 75 łokci
 - d) Mila

- drogowa – mała = 6250m, średnia = 7030m, wielka = 7810m
- geograficzna mierzona według stopnia geograficznego

C. Miary powierzchni

- Łan
 - Wielki czyli frankoński albo niemiecki = 23 do 27 ha
 - Mały czyli flamandzki albo chełmiński = 16 do 18 ha
- Łan chełmiński czyli mały zwany włóka chełmińska
 - 1 łan(16,8ha) = 30 morgów(0,56ha) = 90 sznurów(18,66a) = 900 prętów mierniczych(1,87a) = 9000 kopanek(0,19a) = 506250 łokci
- Łany frankońskie czyli wielkie
 - 1 łan(25ha) = 18 staj(1,39ha) = 43,2 morgów(0,58ha) = 72 wiertli(0,35ha) = 129,6 sznurów(19,32a) = 1296 zagonów(1,93a) = 3240 łasek(0,77a) = 12960 kopanek(0,19a) = 729000 łokci
- Obok wymienionych istniały również łany kmiece, półtąki, łan pogórski

D. Miary objętości

- Cebr, beczka, garniec(pinta)
- Garść, garniec, miarka, rzeczownik, korzec, ćwiertnia, kłoda
- Podstawową jednostką mierzenia objętości w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych był garniec zarówno dla ciał sypkich jak i płynnych. Wielkość jego była różna od 2,18 do 3,90 l. Zboże, mąkę, kaszę mierzono korcem. System korca: 1 małdrat = 3 korce = 12 ćwiertni = 48 korczyków = 96 miar
- W transporcie zwłaszcza wodnym do mierzenia zboża posługiwano się łasztem który liczył 2915,2 – 3003 l.
- Piwo mierzono warami lub beczkami liczącymi 72 garnce i 288 kwart. Baryła liczyła 24 garnce, a garniec 4 kwarty. Później wprowadzono półbeczki, ćwierćbeczki czyli antały i achtele czyli antałki
- Odrębne jednostki stosowano do wina oraz do miodu.
- Pewien porządek wprowadziła reforma stanisławowska z 1764 roku:
 - System korca warszawskiego: 1 łaszt(3636,31 l)=30 korców(120,31 l)=60 półkorców(60,3 l)=120 ćwierćkorców(30,15 l)=240 miarek(15,08 l)=960 garncy(3,77 l)=3840 kwart(0,94 l)=15360 kwaterek(0,23 l)
 - System garnca warszawskiego: 1 beczka(271,36 l)=2 półbeczki(135,68 l)=14,4 konwi(18,84 l)=72 garnców(3,77 l)=144 półgarnców(1,88 l)=288 kwart(0,94 l)=1152 kwaterek(0,23 l)

E. Miary masy. Stosowana była grzywna o masie ok. 34 g, później wzrosła ona do nawet 234 g.

- System grzywny polskiej: 1 grzywna=4 wiardunki=8 uncji=16 łut= 24 skojce=96 kwart
- System grzywny kolońskiej: 1 grzywna=16 łut=24 karaty=288 granów
- System grzywny holenderskiej: 1 grzywna=8 uncji=160 engelsów=5120 assów
- System funta z 1565r.: 1 cetnar=5 kamieni=160 funtów=5120 łut=7680 skojców
- System funta z 1764r.: 1 funt morski=23/5 cetnar=13 kamieni=416 funtów=832 grzywny=13312 łut

4. Narzędzia metrologiczne i sposoby ich używania

- Ciało człowieka jest najprostszym przymiarem i najwcześniej zostało zastąpione: piędź, łokieć, siąg.
- Przymiary agrarne służą do mierzenia powierzchni.
- Narzędzia metrologiczne to: sznur mierniczy, cyrkiel mierniczy, teodolit, waga.

5. Inercja i tendencje unifikacyjne systemów miar

- Inercja miar** czyli zjawisko ich niezmiennego trwania.
- Tendencje unifikacyjne miar są równoznaczne z tendencjami umocnienia funkcji państwa
- W Polsce pierwsze próby unifikacyjne podejmowano za Zygmunta Starego. W roku 1507 przeprowadzono unifikację miar długości, łokcia krakowskiego i poznańskiego, utrwalając jednak odmiennosć łokcia lwowskiego i lubelskiego.

6. System metryczny mierzenia

- Metryczny system mierzenia posługuje się jednostkami głównymi i wtórnymi. Jednostki główne to podstawowe dla mierzenia określonych wielkości. Jako zasadę przyjęto dziesięciokrotne wielokrotności a nazwy jednostek wtórnych tworzy się poprzez dodanie odpowiedniego przedrostka do nazwy jednostki głównej.

- Tera- T 10^{12}
- Giga- G 10^9
- Mega- M 10^6
- Kilo- k 10^3

- e) Hekto- h 10^2
- f) Deka- da 10^1
- g) – - 10^0
- h) Decy- d 10^{-1}
- i) Centy- c 10^{-2}
- j) Mili- m 10^{-3}
- k) Mikro- μ 10^{-6}
- l) Nano- n 10^{-9}
- m) Piko- p 10^{-12}

- B. Jednostki długości
 - a) Kilometr, metr, decymetr, centymetr, milimetr
- C. Jednostki masy
 - a) Kilogram, dekagram, gram
- D. Jednostki powierzchni
 - a) Kilometr kwadratowy, hektar, ar
- E. Jednostki objętości
 - a) Metr sześcienny, hektolitr, litr, mililitr

VI GEOGRAFIA HISTORYCZNA

1. Pojęcie i zakres geografii historycznej
 - A. Środowisko geograficzne jest jednym z podstawowych elementów warunkujących egzystencję ludzką. Tworzy go geofizyczna rzeczywistość
 - B. **Krajobraz geohistoryczny** jest skonkretyzowaniem środowiska geograficznego. Trzy zasadnicze jego warstwy:
 - a) Krajobraz naturalny, krajobraz zastany, który jeszcze nie uległ zmianom pod wpływem działalności człowieka
 - b) Krajobraz kulturalny, krajobraz naturalny zmieniony już działalnością człowieka, głównie gospodarczą, przede wszystkim osadnictwem
 - c) Krajobraz historyczno-polityczny czyli granice wspólnych interesów rozmaitych typów grup społecznych

Tak rozumiany krajobraz geohistoryczny jest przedmiotem badań geografii historycznej, która zamierza przede wszystkim do odtworzenia owych rodzajów krajobrazu w ich rozwoju historycznym
 - C. Drugim istotnym elementem środowiska geograficznego jest przestrzeń i wynikające z niej odległości
 - D. Kartograficzne ujęcie wyników badań jest ostatecznym celem badań z zakresu geografii historycznej. Mapa historyczna nie jest prostą adaptacją mapy geograficznej. Posiada ona swoją własną specyfikę, bo chodzi o przedstawienie kartograficzne faktów historycznych w czasie.
2. Rekonstrukcja krajobrazu naturalnego
 - A. W badaniach historycznych chodzi o odtworzenie krajobrazu w momencie pojawienia się pierwszego człowieka co na ziemiach polskich miało miejsce około 180 000 lat p.n.e. Badanie krajobrazu naturalnego zmierza do odtworzenia go przed czasem, gdy opisują go różnorakie źródła.
 - B. Orografię i budowę genealogiczną krajobrazu czyli ukształtowanie powierzchni ziemi i jej strukturę glebową, poznajemy w zasadzie w oparciu o stan istniejący dzisiaj. Orografia nie ulega zbyt szybkim zmianom, kształtowana erozją i działalnością wiatrów. Poważniejsze zmiany mamy w zasadzie odnotowane w źródłach pisanych. Budowa geologiczna nie ulega zbyt daleko idącym zmianom. Historyka interesuje rozmieszczenie gleb w terenie, chodzi o ich właściwości glebowe oraz o występowanie bogactw mineralnych. W wypadku gleb mogą zachodzić zmiany w stosunkowo krótkich okresach czasu. Pomocne są tutaj mapy gleb.
 - C. Klimat historyk może badać w oparciu o dane pośrednie. Dużą pomoc stanowią badania przyrodnicze.
 - D. Hydrografia czyli układ nawodnienia w wyniku istnienia wód bieżących i stojących oraz podskórnych oraz zabagnienia możliwa jest do odtworzenia głównie dzięki badaniom sytuacji współczesnej.
 - E. Florystyka koncentruje uwagę historyka na zagadnieniach zalesienia oraz niektórych innych zespołach roślinnych jak łąki porośnięte bagna, stepy. Chodzi o ustalenie ich zasięgu terytorialnego o określenie gatunku drzewostanu lub też roślinności wegetującej na tych terenach. W tym ostatnim z dużą pomocą przychodzą tzw. próby pollenowe. Pyłki kwiatowe trafiają do wody lub do środowiska torfowego i podlegają bardzo wolnym zmianom. Najogólniej można stwierdzić iż terytoria te uległy w ciągu ostatniego tysiąclecia poważnemu zmniejszeniu na rzecz planowanych upraw.

3. Rekonstrukcja krajobrazu kulturalnego

A. **Krajobraz kulturalny** jest wynikiem zmian które wprowadziła działalność człowieka w krajobraz naturalny. Zmiany owe są rezultatem okupowania ziemi i zagospodarowania jej dla umożliwienia życia ludzkiego. Wspólnym mianownikiem tych zabiegów jest osadnictwo.

B. Badanie geograficznego rozmieszczenia osad.

- a) Badania te mają pokazać związek osadnictwa z krajobrazem naturalnym i jego zróżnicowanie w zależności od ukształtowania fizjograficznego terenu.
- b) Stwierdzenie przynależności etnicznej i politycznej ma szczególne znaczenie dla terenów pogranicznych, jak również dla terenów będących przedmiotem kolonizacyjnej penetracji osadniczej
- c) Charakterystyka demograficzna osadnictwa zmierza do określenia zaludnienia badanych osad
- d) Charakterystyka społeczno-gospodarcza pozwala ustalić jaka ludność bierze udział w procesie osadniczym, jaki potencjał gospodarczy reprezentuje osadnictwo. Najogólniej osady dzielimy na miasta i wsie. Rozróżniamy osady:
 - Jednocomórkowe i wielocomórkowe (jedno gospodarstwo – wiele gospodarstw)
 - Wsie i miasta (otwarta – zamknięta)
 - Zakładane i samorodne (akt prawny – rozrastanie się)
 - Indywidualne i sprzężone (samodzielny byt – ścisły związek z innymi osadami)
- e) Położenie geograficzne osad w przeszłości jest ważną treścią badań osadniczych. Pozwalają one określić położenie geograficzne badanej osady, charakter ruchów osadniczych oraz życia gospodarczego, zwłaszcza lokalnego.

C. Położenie topograficzne osady określa ogół warunków fizjograficznych występujących na jej terenie i dzięki temu kształtujących jej charakter. Badaniu podlega wzajemny stosunek obu tych czynników czy też ich zespołu

a) Na ziemiach polskich występują następujące **typy wsi**:

- Okolnice – wsie małych rozmiarów w kształcie kręgu lub podkowy, a domostwa są budowane wokół centralnego placu lub zbiornika wody
- Owalnica – wieś przypominająca wrzeciono zbudowana wzdłuż dwóch łukowatych ulic, wypukłe okalających niezabudowany plac
- Ulicówka – wieś zbudowana wzdłuż drogi przy czym zabudowania są położone w środku gruntów należących do wsi
- Wielodrożna – wieś zwarta której zabudowania są wzniesione wokół kilku mniej lub bardziej krzyżujących się ulic.
- Łańcuchówka – wieś której domy rozłożone są wzdłuż długości gruntów należących do poszczególnych domostw, tworzących zwartą ścianę.
- Rzędówka – wieś w której domostwa stoją po jednej lub obu stronach ulicy i nie wykazują związku z polami.

Obok tych typów wyróżniamy przysiółki które charakteryzuje niewielka ilość zabudowań rozłożonych wzdłuż jednej drogi wzdłuż krzyżujących się dróg lub też o układzie bezładnym. Osada taka wyraźnie powstaje na marginesie zasadniczej osady nie wykazując tendencji do usamodzielnienia się. Niejednokrotnie mamy do czynienia z wsią samotniczą składającą się z szeregu jednocomórkowych gospodarstw które wiąże jedynie więź społeczna i administracyjna.

b) Na ziemiach polskich występują następujące **typy miast**:

- Pojedyncze – stanowiący od powstania samodzielny organizm osadniczy
- Sprzężone – dwa i więcej organizmów osadniczych mających samodzielność organizacyjną ale związanych ze sobą bliskością położenia geograficznego
- Aglomeracyjne – miasta które podczas swego rozwoju zdołały wchłonąć pobliskie osady

c) Dla badań historycznych nie ma znaczenia kształt osady

d) Dwa **typy historycznego rozplanowania miasta**:

- Samorzutne które jest wynikiem kontynuowania założeń przestrzennych osad na gruncie które powstało miasto
- Unormowane – będące wynikiem działalności urbanistycznej zaplanowanej w momencie zakładania miasta.

Podział ten zawodzi w stosunku do miast powstałych w XIX wieku. Odpowiedź na pytanie o charakter układu przestrzennego miasta:

- Jaki jest zarys miasta

- Jaka jest sieć ulic
 - Jak jest położenie rynku
 - Jaki kształt ma rynek
 - Jaka jest budowa działki budowlanej
- D. Źródła do badań nad osadnictwem są różnorodne. Obok źródeł archeologicznych i pisanych mają zastosowanie źródła charakterystyczne dla badań geograficznych a więc kartograficzne, specjalne i onomastyczne
- a) **Onomastyka** jest to nauka o nazwach własnych, zarówno historycznych jak i współczesnych, osobowych i przedmiotowych oraz geograficznych. Nazwami geograficznymi zajmuje się dział onomastyki – **toponomastyka**. W badaniach toponomastycznych zakłada się iż nazwy geograficzne powstawały w zależności od stosunków kulturalnych, społecznych, gospodarczych, etnicznych w konkretnym czasie.
 - b) Wśród nazw geograficznych wyróżniamy trzy kategorie nazw:
 - Ogólne nazwy geograficzne
 - Nazwy miejscowe
 - Nazwy związane z poszczególnymi częściami terenu
 - c) Podział nazw miejscowych:
 - Nazwy będące zawsze nazwami miejscowości:
 - ⇒ Topograficzne
 - ⇒ Nazwy kulturalne
 - ⇒ Nazwy dzierżawcze
 - ⇒ Nazwy zdrobniałe
 - Nazwy będące zrazu nazwami ludzi później miejscowości
 - ⇒ Nazwy etniczne
 - ⇒ Nazwy patronimiczne
 - ⇒ Nazwy rodowe
 - Nazwy dwuznaczne
 - Nazwy ciemne
4. Rekonstrukcja krajobrazu historyczno-politycznego
- A. **Krajobraz historyczno-polityczny** tworzą jednostki administracyjne i ich granice, chodzi o ich rozmieszczenie w określonym terytorium. Typy podziałów terytorialnych: państwa – podziały polityczne, administracyjne, sądownicze i Kościoła – podziały organizacyjne i administracyjne. Geografia historyczna bada tylko te typy podziałów, a pomija zagadnienie granic etnicznych czy językowych
 - B. **Granica** jest to idealna płaszczyzna prostopadła do powierzchni ziemi, dzieląca ląd, obszar powietrza i obszar w głąb. Przecięcie tej płaszczyzny z ziemią tworzy linię graniczną, dzięki czemu linia ta ma charakter linii geometrycznej. Jest to współczesne pojęcie granicy. W rozwoju historycznym przez granicę rozumiano najpierw rubież graniczną, potem pas graniczny. O ewolucji strefy i pasa granicznego w kierunku linii granicznej decydowały procesy zawłaszczeniowe.
 - C. Oznaczenia granic ulegają rozwojowi równoległe do procesu pojęcia granicy.
 - D. Tworzenie podziałów terytorialnych jest wynikiem działalności ustawodawczej lub administracyjnej państwa.
 - E. Kartograficzna rekonstrukcja krajobrazu historyczno-politycznego jest jednym z podstawowych celów geografii historycznej.
5. Historia horyzontu geograficznego
- A. Zwykło się utożsamiać historię horyzontu geograficznego z historią odkryć geograficznych.
 - B. Podboje i podróże handlowe były pierwszymi motorami poznawania świata. Europa została poznana do końca pierwszego tysiąclecia nowej ery.
 - C. Środki komunikowania się międzyludzkiego rozwijały się równocześnie z kształtowaniem się wiedzy o świecie.
6. Podstawowe wiadomości o mapie
- A. **Mapa** jest to dwuwymiarowy rysunek terenu, sporządzony na podstawie odpowiednich pomiarów na których przy pomocy umownych znaków przedstawiono zmniejszony i uproszczony obraz owego terenu. W celu sporządzenia mapy konieczne jest wykonanie trzech pomiarów: długości, różnicy wysokości dwóch punktów i pomiar kątów poziomych i pochylenia. Rozróżniamy następujące **typy map**:
 - a) Mapy szczegółowe – wielkoskalowe
 - b) Mapy topograficzne. Ich treść stanowi:

- Osnowa matematyczna (współrzędne geograficzne)
- Hydrografia
- Miejscowości
- Drogi
- Rzeźba terenu
- Elementy fizjografii krajobrazu
- Granice polityczne i administracyjne
- c) Mapy przeglądowe – średnioskalowe
- d) Mapy poglądowe – mapy fizyczne – małoskalowe
- e) Mapy zagadnieniowe
- f) Mapy specjalne
- g) Atlas jest to zbiór map drobnoskalowych zebranych w jedną jednostkę wydawniczą. Na atlasy składają się mapy przeważnie przeglądowe, poglądowe, zagadnieniowe i specjalne
- h) Mapy kornerowe – zamieszczane są w jednym z rogów mapy i mają za zadanie szczegółowe zobrazowanie wybranego zagadnienia
- B. Siatka kartograficzna jest przeniesieniem na płaszczyznę siatki kuli ziemskiej tworzonej przez południki i równoleżniki. Jest to **odwzorowanie kartograficzne**.
 - a) Trzy sposoby odwzorowania:
 - Płaszczyznowe
 - Walcowe
 - Stożkowe
 - b) Trzy rodzaje siatek kartograficznych : wiernokątne, wiernoodległościowe i wiernopolowe
 - c) Skala czyli wielokrotność zmniejszenia obrazu w stosunku do rzeczywistości
- 7. Konstrukcja mapy historycznej
 - A. **Mapa historyczna** daje obraz dynamiczny, bo usiłuje usytuować fakty w przestrzeni i w czasie, ukazać stosunek człowieka do owej przestrzeni ale w aspekcie trwania. Mapa jest narzędziem syntezy historycznej.
 - B. Wyróżnia się trzy **rodzaje map historycznych**
 - a) **Mapa inwentaryzacyjna** nazywana mapą podstawową. Mapa ta opisuje badane zjawiska zarówno ilościowo jak i jakościowo nie zawierająca jednak jakiegokolwiek interpretacji
 - b) **Mapa badawcza** czyli analityczna, problemowa i może być rozwojowa lub przekrojowa. Mapa ta nie jest bilansem informacji źródłowych, jest próbą stawiania hipotez i sprawdzania ich.
 - c) **Mapa wyjaśniająca** jest końcowym etapem badań kartograficznych. Na takiej mapie zamieszczamy tylko te elementy, które służą do uzasadnienia skonstruowanej hipotezy
 - C. Zagadnienie czasu na mapie historycznej. Najczęściej stosowane są podziały wiekami.
 - D. **Generalizacja** czyli redukcja zjawiska historycznego w ujęciu kartograficznym sprowadzona do znaku jest jednym z najtrudniejszych zabiegów. Chodzi o to aby mapa będąca przecież obrazem, nie dopuszczała dowolności interpretacji, ale tę interpretację dawała gotową. Im większa różnica zachodzi między obrazem wyłaniającym się ze źródeł a obrazem pokazanym na mapie tym mapa jest gorsza.
- 8. Historia kartografii
 - A. Rozwój kartografii określały dwa czynniki: stan nauki oraz znajomość świata czyli rozwój horyzontu geograficznego.
 - B. Średniowiecze знаło kilka typów map. Były to plany miast, mapy regionalne, ilustrujące stosunki topograficzne i własnościowe, itineraria picta, mappae mundi i mapy morskie. Mappae mundi to mapy świata, które dzielą się na mapy ekumeny i mapy hemisferyczne.
 - C. Kartografia średniowieczna służyła do rozważań teoretycznych.
 - D. Rozwój kartograficznego obrazu ziem polskich rozpoczyna się z mapą opracowaną przez Ptolemeusza.

Język i pismo

VII JĘZYK I KULTURA LITERACKA

1. Metody językoznawcze i rozwój języków

- A. **Język** jest znakiem, który umożliwia porozumiewanie międzyludzkie i dlatego tworzy źródła historyczne.
- B. **Językiem** nazywamy to co w mowie jest równocześnie społeczne, trwałe i abstrakcyjne. Mowa ma cztery fazy. Pierwsza to sam proces mówienia, który ma charakter indywidualny. Druga faza to rozumienie które ma charakter społeczny. Trzecia faza to tekst czyli konkretny twór. Czwartą fazę stanowi język który jest

równocześnie społeczny, bo składa się z systemu wyrazów oraz abstrakcyjny gdyż wyrazy nie odnoszą się do konkretnych zdarzeń.

- C. Mowa ludzka spełnia trzy funkcje: ekspresywną charakteryzującą nadawcę, impresywną oddziałującą na emocje i zachowanie się odbiorcy i semantyczną która zwraca uwagę odbiorcy na otaczający go świat. Język jest realizowany przez system fonologiczny i syntaktyczny. Trzy funkcje znaków języka: diakrytyczna, semantyczna i syntaktyczna.

	Grupa językowa		
Rodzina indo- euro- pejska	Indyjska		
	Irańska		
	Tocharska		
	Anatolijska (hetycka)		
	Tracko-ormiańska		
	grecka	→ j. greckie	→ j. nowogrecki
	Dacka		
	Ilirska	→ j. albański	
	Italska	→ zespół łatyński	→ j. łaciński (preromański) → Rumuński, dalmatyński, włoski, sardyński, retycki, francuski, prowansalski, kataloński, hiszpański, portugalski
	Celtycka	→	Irlandzki, Szkocki, Walijski, Bretoński
	Germańska	→	Angielski, Fryzyjski, Holenderski, Niemiecki, Duński, Szwedzki, Norweski, Islandzki, Gocki
	Słowiańska	→ j. prasłowiański	<div> <div>dialekty zachodniosłowiańskie → Polski, Dolnoślązcy, Górnoślązcy, Czeski, Słowacki, Drzewiański</div> <div>dialekty południowsłowiańskie → Słoweński, Serbochorwacki, Macedoński, Bułgarski</div> <div>dialekty wschodniosłowiańskie → Ukraiński, Rosyjski, Białoruski</div> </div>
	Bałtycka	→	Litewski, Łotewski, staropruski
Rodzina uralska	Grupa ugrofińska	dialekty ugrojskie	→ Węgierski
		dialekty fińskie	→ Fiński, Karelski, Estoński, litewski, lapoński

- D. **Językoznawstwo historyczne** zajmuje się porównywaniem przeobrażeń języków ze względu na wspólność ich pochodzenia, śledzi drogi wyodrębniania się i ustala czynniki które są motorami sprawczymi owych procesów.

2. Język źródeł historycznych

- A. **Język** to wytworzony w wyniku układów społecznych system znaków, służący do wyrażenia i przez to do wzajemnego porozumienia się ludzi. Krąg języków nas interesujących tworzą języki indoeuropejskie. W języku interesować nas będą zmiany w nim zachodzące a możemy wyróżnić cztery **kategorie zmian**.

- Zmiany fonetyczne** czyli dźwiękowe polegające na tym że w miejscu gdzie my dzisiaj wymawiamy jakąś głoskę dawniej wymawiano inną. W zmianach fonetycznych uwzględnić trzeba zjawisko działania tzw. analogii czyli tendencji do wyrównań, ujednoliczeń tego co pierwotnie było różne. Zmiany fonetyczne decydują o zmianach ortografii.
- Zmiany morfologiczne** albo formalne polegają na zmianie budowy wyrazów. Obserwujemy zjawisko zmieniania się części morfologicznych wyrazów: przedrostków, rdzeni (pierwiastków) i przyrostków. Przedrostki i przyrostki są najbardziej produktywnym elementem języka.
- Zmiany znacznikowe** wyróżniamy trzy:
 - Zanik wyrazów
 - Pojawienie się zupełnie nowych wyrazów
 - Stary wyraz przyjmuje nowe znaczenie

- d) **Zmiany syntaktyczne** czyli zmiany w zakresie składni polegają na zmianie układu poszczególnych wyrazów w zdaniu.
- e) **Poprawność językowa**, decydują o niej:
 - Czynniki indywidualny na który składa się zarówno dziedzictwo kulturowe jak i elementy indywidualnego charakteru
 - Język produkcji literackiej
 - Tradycja czyli czynnik historyczny decyduje iż odwołujemy się do istniejących już wzorów.
- B. **Język łaciński** w średniowieczu spełniał rolę języka międzynarodowego, zakreślając krąg chrześcijańskiej wspólnoty kulturowej. Łacina jako język oficjalny Kościoła rzymskiego stała się w średniowieczu uniwersalnym narzędziem pracy naukowej. Nie jest to łacina klasyczna z okresu cesarstwa lecz złożyły się nań łacina ludowa, kościelna i tradycja literatury klasycznej.
 - a) Łacina klasyczna – literacka z okresu cesarstwa rzymskiego
 - b) Łacina ludowa – pochodzi ze schyłku cesarstwa dominuje od IV do VII/IX wieku na terenach dawnego cesarstwa i była mową klas średnich
 - c) Łacina kościelna – wyrosła na kanwie łaciny cesarstwa z III i IV wieku i poddaje się orientalizacji
 - d) Łacina średniowieczna
- C. **Język polski** pojawia się w pierwszych dokumentach spisanych w Polsce lub Polski dotyczących. Bulla protekcyjna dla arcybiskupa gnieźnieńskiego z roku 1136 zawiera ponad 400 słów polskich.
 - a) Język polski wyodrębnił się z języka prasłowiańskiego. Istniał język staropolski i średniopolski.
- 3. Metody historyczno literackie i rozwój kultury literackiej w Europie
 - A. Termin literatura pojawił się w drugiej połowie XVIII wieku, wcześniej używano pojęcia poezja.
 - a) W dziele literackim próbuje się doszukać cech konstytutywnych które zarazem określają przedmiot badań historyczno literackich. Wymienia się trzy takie cechy. Pierwsza to fikcja literacka, druga to uporządkowanie naddane pojawiające się wówczas gdy zdanie jest uporządkowane według odpowiedniego metrum lub też rymuje się. Trzecia cecha to posługiwanie się obrazowością ale zawsze z charakterystycznym zwiększeniem jej intensywności.
 - b) **Trzy grupy funkcji dzieła literackiego:**
 - Funkcje zasadnicze:
 - ⇒ Funkcja przedstawiająca – przekazuje informacje o cechach, stanach i czynnościach przedmiotów zewnętrznych wobec podmiotu komunikatu
 - ⇒ Funkcja wolicjonalna – przekazuje postulaty i życzenia podmiotu komunikatu
 - Funkcje uboczne
 - ⇒ Funkcja kontaktowa która nawiązuje i podtrzymuje kontakt podmiotu z odbiorcą komunikatu
 - ⇒ Funkcja metajęzykowa która objaśnia znaczenie składników komunikatu
 - Funkcje towarzyszące
 - ⇒ Funkcja emotywna która wyraża podstawę uczuciową podmiotu wobec zawartości komunikatu
 - ⇒ Funkcja wyróżniająca która ujawnia poprzez styl komunikatu poprzez jego konwencję stylistyczną
 - c) **Fikcja literacka** to rzeczywistość przedstawiona wyznaczona przez zdania które z perspektywy autora wypowiedzi nie są zdaniami prawdziwymi ani nawet hipotezami i jako takie dają się poznać.
 - d) Do połowy XVIII wieku istniały trzy rodzaje literackie:
 - Genus dramaticum czyli wypowiedź postaci stworzonej przez autora
 - Genus enarrativum czyli wypowiedź samego autora
 - Genus commune czyli utwory w których narracja autora łączy się z wypowiedziami postaci stworzonych przez poetę.
 - e) Na przełomie XVIII i XIX wieku sformułowano podział na trzy rodzaje: epikę, lirykę i dramat
 - B. Utwory literackie żyją poprzez swe formy gatunkowe. O gatunku decydują jego cechy inwariantowe, których występowanie określa czas istnienia gatunku.
 - a) Epos jest jednym z najstarszych gatunków epickich
 - b) Z średniowiecznej powieści wyrasta nowy gatunek literacki – nowela
 - c) Pieśni epickie, utwory dramatyczne: tragedia, komedia
 - d) Teatr religijny. Treści czerpane z Biblii. Cechami charakterystycznymi są przedstawienia, imitowanie pewnych sytuacji i luźny ich związek z obrzędami liturgicznymi. Obok dramatu religijnego kształtowało się misterium, a obok misterium miracle.

e) Teatr komiczny. Bezpośrednie przejście od dramatu średniowiecznego do nowożytnego.

4. Konwencje stylistyczne źródeł historycznych

- A. W każdym źródle można wyróżnić to o czym ono informuje i to w jaki sposób informuje. Każde źródło składa się z treści i formy. Obie sfery stanowią nierozdzielną jedność i odróżnianie ich ma za zadanie umożliwić analizę. Forma jest sposobem istnienia informacji. Forma ma swoistą dwoistość. Z jednej strony jest osiągnięciem przez piszącego kształtem materiału językowego, z drugiej strony jest stworzonym przez tegoż pisarza kształtem tego, co chciał przedstawić w swym dziele. W pierwszym wypadku zachodzi relacja między formą i tworzywem językowym a relację tę nazywamy stylem, w drugim zachodzi relacja między formą a informacją. Relację tę nazywamy kompozycją.
- B. Styl jest konkretyzowany przez kod językowy, czyli system znaków składających się na większą całość. Styl jest kształtowany i określany przez system językowy. Tym systemem jest język literacki. Każde dzieło może być utrwalone w różnych odmianach systemu językowego.
- C. Zasadniczą funkcję spełnia **narracja**.
- a) Źródła noszą znamiona twórczości epickiej. Jest to opowiadanie, które może być:
- Unaoczniające kiedy narrator dąży do ukazania pewnych fragmentów zwłaszcza dramatycznych szybko rozgrywających się zdarzeń i sytuacji niejako w teraźniejszości
 - Informacyjne kiedy narrator dąży obok przedstawienia rozwijających się zdarzeń fabuły do przekazania pewnej uogólniającej wiedzy na ich temat.
- b) Opis jest środkiem narracji, prezentującym elementy statyczne. Opis posługuje się przeciwnikami i przymiotnikami. Może dotyczyć osoby lub tła zdarzeń. Opis sytuacji ma za zadanie wypuklić określone zdarzenie z fabuły a tym samym zwrócić baczniejszą uwagę odbiorcy na detale związany z bohaterem narracji. Ważne jest z czyjego punktu widzenia został on sformułowany: narratora czy bohatera fabuły.
- c) Elementem monologowym narracji są wypowiedzi bohatera fabuły. Mogą one mieć kształt mowy niezależnej oraz mowy zależnej.
- D. Epicki charakter pisanych źródeł historycznych sprzyjał posługiwaniu się środkami właściwymi dla osiągnięcia estetycznych walorów narracji. Środki te określała retoryka, która ustalała szereg form, w które należało ujmować każdą wypowiedź.
- E. Na teorię retorycznej *elocutio* czyli opracowanie językowe i stylistyczne składają się zagadnienia stylu, konstrukcji dzieła, figur retorycznych oraz tropów i topoi.
- a) **Retoryka średniowieczna** ostatecznie wyróżniła dwa style: ozdobny i prosty. Zasób środków stosowanych przez oba style nie był nigdy ściśle określony.
- b) Zgodnie z zasadami retoryki dzieło powinno składać się z *Premium*, *narratio*, *confirmatio*, *refutatio* i *conclusio*.
- c) **Figury retoryczne** są szczególnie rozbudowanym dziełem retoryki. Polegają one na stosowaniu odpowiednich środków werbalnych, logicznych, dźwiękowych i gramatycznych w celu jasnego wyłożenia myśli. Najczęściej obserwowanymi figurami w historiografii są figury dźwiękowe: aliteracja, rym i rytm. W początkach XII wieku rytm przybrał ostatecznie następujące kształty:
- *Cursus planus* związany ze śpiewem gregoriańskim
 - *Cursus tardus*
 - *Cursus velox*
 - *Cursus dispendaicus*
- d) **Tropy** służą do wydobywania ze słowa przez zestawienie go z innymi słowami jego znaczeń utajonych bądź nowych.
- e) **Topika** to dział retoryki który uczył prawidłowości metodycznych zabiegów prowadzących do osiągnięcia zamierzonego celu. Topika zajmuje się środkami służącymi do pięknego i klarownego wykładu, konstrukcji dzieła i poszczególnych jego części.

VIII PALEOGRAFIA

1. Pojęcie i zakres paleografii

- A. Nazwa **paleografii** wywodzi się od greckich słów i oznacza stare pismo.
- B. **Przedmiotem paleografii** jako nauki jest każde dawne pismo. Wyróżnia się trzy działy paleografii:
- a) Nauka paleografii zajmująca się naturą i rozwojem historycznym pisma
- b) Nauka służąca do wykrywania kryteriów chronologicznych i geograficznych rozwoju pisma, określenia w czasie i przestrzeni źródeł pisanych.
- c) Praktyczna nauka czytania

- C. Zakres paleografii jest określony rodzajem pisma, jakim zajmuje się ta nauka.
2. Materiały i narzędzia pisarskie
- A. Materiały miękkie
- B. **Tabliczki woskowe** były to deseczki drewniane ujęte w odpowiednie ramki i powleczone warstwą wosku, dającą się ugniatać i wyrównywać. Zapisy na tabliczkach woskowych były nietrwałe. Charakter materiału – wosk – powodował, że na tabliczkach pisano kursywą, a pismo uzyskiwało specyficzny dukt (linię prowadzenia szeregu po sobie następujących liter). Ze złożenia dwóch tabliczek woskowych, strona pokryta woskiem zwróconych do siebie, powstawały dyptychy. Owe tabliczki były związane odpowiednimi paskami rzemiennymi. Jeżeli wiązano trzy tabliczki – mówimy o tryptychu, jeśli większa ilość, mówimy o poliptychu. Tak uzyskaną wiązkę tabliczek po łacinie nazywano codex lub caudex.
- C. **Papirus** produkowany był z rośliny zwanej pa-p-iur rosnącej w delcie Nilu. Na papirusie pisano stosunkowo rzadko dzieła literackie i naukowe ale niemal powszechnie dokumenty, instrukcje gospodarcze, teksty prawne. Papirus powszechnie był używany w kancelariach władców hiszpańskich, longobardzkich i merowińskich i w kancelarii papieskiej. Z papirusu sporządzano rękopisy w formie rotulusów jeśli obejmowały większe utwory lub też w formie kart jeśli sporządzany był dokument. Po łacinie taka karta była nazywana tomus. Tekst pisano wzdłuż boku krótszego a karta miała formę prostokąta.
- D. **Pergamin** jest produktem wytwarzanym ze skóry zwierzęcej. Nazwa pergaminu wiąże się z greckim miastem Pergamon. Skórę surową moczano w wodzie wapiennej, zeskrobywano włosy, ponownie moczano i usuwano tłuszcz oraz żółtawą barwę po czym skórę naciągano na odpowiednio spreparowane ramki, nadając jej pożądaną grubość, suszono, gładzono pumeksem i bielono kredą. Znano dwa gatunki pergaminu: południowy (bielony z jednej strony nie pokrytej włosami, bardziej miękki, zwłaszcza że produkowany ze skór jagniąt i kozłąt) i północny (bielony z obu stron produkowany ze skór cielęcych przez to grubszy. Rękopisom sporządzanym na pergaminie nadawano rzadziej formę Romulusa częściej kodeksu. Dokumenty spisywano na kartach i pisano wzdłuż boku dłuższego. Kosztowność produkcji pergaminu nakazywały nie tylko oszczędne zużycie ale również podejmowanie zabiegów umożliwiających powtórne użycie, zeskrobywano stare teksty i pisano nowe. Pergamin taki nazywano palimpsestem.
- E. **Papier** jest wynalazkiem chińskim z I wieku n.e. Pierwszy papier został wyprodukowany z włókien konopi i kory morwowej. Z produkcją papieru wiąże się zagadnienie znaków wodnych
- F. **Narzędzia pisarskie** służące do pisania są uwarunkowane materiałem pisarskim. Używano następujących narzędzi:
- Rylec do pisania na tabliczkach woskowych produkowanych z kości słoniowej lub metalu
 - Pióro mogło być trzcinowe i służyło do pisania na papirusie. Do pisania na pergaminie używano piór ptasich
 - Ołowiany rysik lub po prostu ołówek służył do rysowania linii na kartce
- G. **Atrament** swą nazwę otrzymał od koloru: ater – czarny. Atrament sporządzano z wody deszczowej, gąsienic, stężonego kwasu siarkowego, octu, wina lub piwa.
3. Historia pisma łacińskiego
- A. **Pismo** jest zasobem znaków graficznych i systemem ich używania na uzewnętrznienie mowy i myślenia w celu utrwalenia ich i transmisji w czasie i przestrzeni. Spełnia ważną funkcję społeczną. Z badaniem pisma wiąże się dwojaka problematyka:
- Badanie systemów pisma wraz z odpowiadającymi im typami znaków i ich znaczeń, zwyczajami ortograficznymi i formą graficzną
 - Badanie wspólnot kulturowych obsługiwanych przez te systemy i powołujących je do życia dla potrzeb komunikacji i łączności w czasie i przestrzeni
- B. Pismo człowieka współczesnego tym samym jego alfabet jest ściśle związane z mową ludzką. Alfabet łaciński i kształty jego liter: A, B, C, D, E, F, G, H, I, K, L, M, N, O, P, Q, R, S, T, V, X, Y, Z.
- C. .
- Majuskuła** to pismo którego trzonki mieszczą się w dwóch równoległych liniach: A B C D E. Majuskuła była punktem wyjścia dla pisma kapitalowego i samodzielnie bez innych rodzajów pisma występowała aż do VIII w.
 - Minuskuła** wykształciła się z majuskuły pozbawiając się nieistotnych części trzonków i mieszcząc je w czterech równoległych liniach albo między 1 i 4, 1 i 3, 2 i 4 lub 2 i 3.
- a b c d e f g h i j k
- Badanie pisma ułatwiają obserwacje następujących zjawisk:

- **Dukt** tj. wygląd pisma, wynikający z szybkości pisania. Rozróżniamy dukt kursywny, cechujący pisma szybkie oraz dukt kładziony cechujący pisma powolne. Dukt oznacza również gest pisarski czyli porządek lub kolejność powstawania poszczególnych kresek składających się na literę a także ich kierunek i liczbę
 - **Kąt pisania** czyli stosunek położenia narzędzia pisarskiego do kierunku wiersza. Zależy od położenia karty czy arkusza przed piszącym, sposobu trzymania pióra
 - **Moduł pisma** określający jego względne wymiary oraz stosunek między ilością znaków a zajmowana przez nie przestrzeń
 - Światłocień albo relief pisma
 - Ligatury czyli zrosty liter (& = et, æ = ae)
 - Kanon pisma
- D. **Klasyfikacja pisma rzymskiego.** Nie ma wyraźnych związków genetycznych pomiędzy poszczególnymi typami pisma rzymskiego a tym samym nie zachowują one chronologicznej sukcesji. Różne typy występują obok siebie nawet w jednym źródle
- a) **Kapitała** jest pierwszym typem pisma łacińskiego zastosowanym do pisania na materiale miękkim. Cechuje ją symetryczne, pełne kształty o tendencjach do geometryzacji, jednakowa wysokość pionowych trzonków liter, oddzielanie poszczególnych znaków, nie posiadających zbędnych dodatków ani też ubytków. Dzieli się na dwa gatunki:
- **Kapitała** kwadratowa czyli elegancka albo monumentalna, wpisana w kwadrat, trzonki grube, zakończone są nasadkami
 - **Rustyka** albo kapitała wiejska albo prosta, ma charakter pisma płynnego, miękkiego, łukowate trzonki, zanika ostrość kątów.
- Kapitała nie ma odstępów między wyrazami ani nie używa interpunkcji, była używana jako pismo kodeksowe do VII wieku
- b) **Kursywa** powstała w wyniku chęci szybkiego pisania. Dzieli się na:
- **Starszą**, majuskulną wywodzącą się wprost z kapituły, używana w I-V wieku. Cechuje ją pośpieszny rysunek liter, poniechanie kwadratowych kształtów, wprowadzenie linii ukośnych w miejsce prostych i prostopadłych, są cieńsze
 - **Młodsza**, minus kulną, która jest pochodną kursywy starszej. Używana była w V-XII wieku. Niektóre litery nie dają się wpisać w czterolinie
- c) **Uncjała** jest pismem rękopisów sakralnych wywodzących się z kapituły. Używana była w IV-VII wieku
- d) **Półuncjała** powstała w V wieku pod wpływem kursywy jednak bez udziału uncjały.
- e) **Pisma szczepowe** wywodzą się z kursywy minuskulnej czyli młodszej. Używane były przez ludy które swe państwa budowały na gruzach cesarstwa rzymskiego. Były to pisma: kurla papieska, pismo longobardzkie, wizygockie i merowińskie. Wszystkie doprowadziły do zwyrodnienia pisma łacińskiego. Do tej samej grupy zaliczamy pisma insularne to znaczy pisma irlandzkie i anglosaskie
- E. **Reformę karolińską** pisma spowodowała potrzeba oczyszczenia pism narodowych ze zwyrodnień i naleciałości. Była ona wynikiem reformy ortografii łaciny karolińskiej. Nowe pismo nie było dostosowane do potrzeb administracji ale do pisania kodeksów a więc do celów literackich i uczonych. Reforma pisma poprzedzona była nawrotem do pism czytelnych szczególnie do klasycznej majuskuły w postaci uncjały i Półuncjały. Są to pisma pisane wolno, ale dzięki temu czytelne. Podstawową cechą minuskuły karolińskiej jest to że wszystkie litery dają się wpisać w cztery linie równoległe w odróżnieniu od minuskuły klasycznej, rzymskiej. W liniach wewnętrznych mieszczą się litery a, c, e, i, m, n, o, r, s, t, u, v, x, z, do górnej linii sięgały b, d, h, k, l, f, zaś do dolnej g, p i q. Kształty liter cechuje wybitna jednolitość i regularność form, równomierna i proporcjonalna budowa kształtów, brak połączeń poszczególnych znaków oraz występowanie ściśle określonych i konsekwentnie stosowanych ligatur
- F. **Minuskuła karolińska** albo romańska niepodzielnie zapanowała w kodeksach. Jako pismo dokumentowe przyjmowała się z trudem. Dopiero w połowie IX wieku zapanowała w kancelarii królewskiej zaś w kancelarii papieskiej została przyjęta w zmienionej formie jako minuskuła kurlalna dopiero w drugiej połowie XI wieku.
- a) Dla wieku X typowe są następujące litery:
- a uncjalne wyprostowało górną swą łaskę
 - d uncjalne swą górną łaskę odchyliło od strony lewej do prawej
 - g zamknęło swoje łuki dolne i górne
 - u pojawia się w formie maju skalnej najczęściej na końcu wyrazów

- n i m odchylają swe dolne łaski w prawo
 - i i u uzyskują na łaskach górne nasadki podobnie jak b, d, h, l, zaś p i q nasadki dolne
 - b) Dla wieku XI charakterystyczne jest upowszechnienie się nasadek na trzonkach łasek poszczególnych liter
 - c) W XII wieku ostatecznie wykształcił się średniowieczny system abrewiacji oraz zwyczaj oddzielania poszczególnych wyrazów i rozwijają się cechy zapowiadające pismo gotyckie
 - d) W Polsce niewątpliwie użytek z pisma robili duchowni. Gród, katedra i opactwo długo były głównymi centrami piśmienniczości polskiej.
- G. **Pismo gotyckie** nazwę swą otrzymało w XVIII wieku a powstało pod koniec XII wieku w pisarskich środowiskach północnej Francji przy wpływie pisma wyspiarskiego. O charakterze pisma gotyckiego decyduje minuskuła, która cechuje przewagę elementów pionowych nad poziomymi, ostre łuki i kąty, łamanie najczęściej podwójnie, prostych linii trzonków i łasek.
- a) Pismo kodeksowe dzielimy na dwa typy: **teksturę i rotundę**
 - **Tekstura** albo faktura lub pismo tekstowe jest pismem monumentalnym. Służyło do sporządzania rękopisów najbardziej szacownych. Powstała w XIII wieku. Jest podstawowym pismem kodeksów średniowiecznych
 - **Rotunda** powstała w XIII wieku i ma skłonność do duktu szerokiego o tendencji poziomej, łuki znacznie złagodzone, brak nasadek włoskowatych
 - **Gotico-antiqua** stoi na pograniczu pisma gotyckiego i humanistycznego
 - Bastarda to umiarkowany typ pisma gotyckiego stojący pomiędzy kursywą a pismami kaligraficznymi
 - b) **Kursywy gotyckiej** używano w stosunkach handlowych jak i w księgach miejskich. Pismo to jest związane z rozwojem szkolnictwa i powstawaniem literatury obiegowej w językach ludowych
 - c) W XIV wieku pojawiły się nowe formy kursywy, które pozwalały pisać całe słowo bez odrywania pióra od papieru
 - d) Pismo dokumentowe gotyckie
 - Kancelaria papieska wytworzyła tzw. pismo kurialne. Pismo to ma stały nalot elementów gotyzujących
 - W kancelariach świeckich przeprowadzono reformę pisma dyplomatycznego co dało kursywę mieszaną paryską
 - e) Ortografia polska kształtuje się już w okresie stosowania pisma karolińskiego ale szczególnie w okresie pisma gotyckiego. Język staropolski nie wypracował własnego alfabetu.
- H. **Pismo humanistyczne** powstało w wyniku zaznajomienia się uczonych z rękopisami dzieł starożytnych
- a) **Pismo książkowe** – antykwa humanistyczna – rozwijało się od XV wieku a już w XVI zaczęło zanikać wskutek pojawiania się pisma drukowanego. Wywodzi się z minuskuły karolińskiej.
 - b) **Kursywa humanistyczna** – italika – wykształciła się w ciągu XV wieku jako humanistyczne pismo kancelaryjne. Okrągłe i kształtne litery, piękne i wyraźne, o pewnej elegancji, otrzymały postać kursywną, a więc pochylenie w prawo i łączenie poszczególnych liter w całe wyrazy, co ułatwiało lekkie i wygodne pisanie.
 - c) W Polsce pismo humanistyczne przyjmuje się opornie. Dopiero w połowie XVI wieku zaczyna zdobywać sobie pełne prawa w skryptoriach i kancelariach.
 - d) **Italika** wraz z gotyckim pismem kupieckim dały podstawy do stworzenia w połowie XVI wieku w kancelariach włoskich, głównie papieskich pisma zwanego cancellaresca. Kancelareska jest pismem kursywnym stąd cechuje je silne pochylenie liter w prawo, wybujałe łaski dolne i górne, u góry silnie pogrubione, zaś u dołu z pętlami w prawo ku górze.
 - e) W Polsce cancellareska została przyjęta w kancelarii królewskiej w ostatniej ćwierci XVI wieku i to w czystej włoskiej formie. Cechą wyłącznie polską z połowy XVII wieku jest pochylenie łasek i w lewo i w prawo stąd dukt pisma jest niespokojny.
- I. **Pisma nowożytne** niekiedy określane mianem neografii rozwijają się przede wszystkim jako pisma potoczne. Pismo potoczne rozwija się dwoma torami: jako pismo aktowe, od 1874 systematycznie wypierane przez maszynę do pisania oraz jako pismo użytku osobistego, charakteryzujące się swobodną modyfikacją pisma szkolnego.
- a) **Pismo neogotyckie** jest nowożytną kontynuacją form pisma gotyckiego. Cechuje je przełamywanie łuków, łączenie krzywizn i linii łamanych oraz rozbicie linii na kreski

- b) We Francji administracja nadal posługiwała się sprawną bastardą kursywną, zaś do potocznych prac kurrentą gotycką. W początkach XVIII powstało pismo związane. Uzyskało ono formy jasne i proste, dzięki czemu jest pismem szybkim i potocznym. Pismo to zyskało sobie uznanie poza granicami ojczyzny. Recepcja tego pisma w Polsce, aczkolwiek niewątpliwa, nie jest jasna.
- c) W Anglii od połowy XV wieku rozwój pisma szedł zupełnie innymi torami, niż na kontynencie. Administracja powszechnie posługiwała się zmodyfikowaną kursywą gotycką, zwaną chancery hand.
- d) Ortografia doby średniopolskiej tj. od XVI do ostatnich lat XVIII wieku jest kształtowana przez pismo drukowane.

4. Brachygrafia

A. Geneza skracania

- a) Skrócenia stosowano już w klasycznej starożytności. Noty tyrońskie, rękopisy chrześcijańskie
- b) Karolińska reforma pisma zastała co najmniej pięć systemów abrewiacji.
- c) Humanisci odrzucili stosowane systemy skrótów, przyjmując system karoliński.

B. System skrótów. Podstawowe systemy skracania:

- a) Abreviatio per suspensionem jest to skracanie przez odcięcie, zawieszenie części wyrazu i zastąpienie jej umownym znakiem oraz zachowanie pierwszej litery.
- b) Abreviatio per contractionem czyli skracanie przez ściągnięcie, może być czyste albo regularne, gdy zachowuje pierwszą i ostatnią literę skracanego wyrazu, lub mieszane i nieregularne kiedy obok pierwszej i ostatniej litery wyrazu zostawia się którąś z liter środkowych.
- c) Abreviatio per signum abreviationis polegało na skracaniu wyrazów za pomocą umownych znaków, zastępujących litery lub ich zespół. Znaki skracania mogą być właściwe (mające znaczenie stałe) i niewłaściwe (mające znaczenie zmienne)
- d) Abreviatio per litteram suprascriptam czyli skracanie przez nadpisanie litery, służyło do skrócenia sylab w których występowała zgłoska r nadpisując ostatnią zgłoskę i opuszczając r.
- e) Abreviatio per signa conventionalia polegało na skracaniu przez znaki umowne, zastępujące całe wyrazy, będące terminami technicznymi. Takie znaki były stosowane jako nazwy jednostek monetarnych, miar i wag.

C. Cyfry wpisywano w kropki używając znaków rzymskich, przez datowanie, obejmowanie i mnożenie poszczególnych znaków.

D. Interpunkcja ma za zadanie uwidocznienie konstrukcję syntaktyczną zdania.

5. Epigrafika

A. Epigrafika jest to nauka zajmująca się historią pisma utrwalonego w materiale twardym, a tym samym trwałym

B. Pismo epigraficzne rozwijało się początkowo w dość ścisłym związku z pismem rękopisów. Ten związek rozluźnił się w średniowieczu, a zanikł zupełnie w czasach nowożytnych.

C. Najstarsze pismo epigraficzne to **kapitała**, posługująca się własną ortografią i systemem brachygraficznym który ogranicza się do użycia sygli.

D. System brachygraficzny epigrafiki poprzedził narodziny analogicznego systemu stosowanego w rękopisach i stąd posiada zawsze swoiste odrębności. W starożytności posługiwano się skrótami prowadzającymi się do pierwszych liter. Były to sygle. Stosowane były tam gdzie skracane słowo pojawiało się ze znaczną częstotliwością. Najczęściej były to nazwy osobowe, terminy określające stopień pokrewieństwa, określenia urzędów, terminy prawnicze i kalendarzowe, a także nomina sacra. Również w średniowieczu system brachygraficzny nie poddaje się prawdom abrewiacji rękopiśmiennych. Nadal stosuje się dużo i chętnie sygli, skróty specjalne są rzadkie. Odmienne przedstawia się sprawa w epigrafice renesansowej i barokowej. System abrewiacji nawiązuje do stosowanego w rękopisach.

E. Pismo epigraficzne służy do wykonywania inskrypcji czyli napisów na materiale twardym. Żaden z proponowanych podziałów inskrypcji na typy nie może być wyczerpujący poza chronologicznym i genealogicznym gdyż inskrypcje w ciągu wieków zmieniały nie tylko swą formę, ale funkcję, a tym samym treść. Najbardziej szeroki podział mógłby klasyfikować je na państwowe, religijne i prywatne. Podział ze względu na treść inskrypcji będzie równoznaczny z podziałem na funkcje inskrypcji. Można najogólniej wyróżnić inskrypcje typu res gestae, inskrypcje triumfalne, inskrypcje nagrobkowe, inskrypcje typu leges, inskrypcje poświadczeniowe, inskrypcje graniczne, legendy na monetach i pieczęciach, inskrypcje wotywnie, inskrypcje objaśniające.

6. Stenografia i kryptografia

A. Sposoby przyspieszenia zapisu. Pismo stenograficzne albo tachygraficzne

- a) Teoretycznymi zagadnieniami pism stenograficznych zajmuje się nauka zwana stenologią, która kształtuje się od połowy XIX wieku. Przedmiotem badań stenologii jest poszukiwanie zasad rządzących pismami stenograficznymi. W budowie systemu stenograficznego każdy pojedynczy fonem mowy zapisany zostaje prostym znakiem graficznym. Jest to tzw. prawo syntezy dźwiękowo-graficznej. W systemie stenograficznym tworzywo graficzne dzielone jest w zależności od częstotliwości występowania dźwięków w głosowni danego języka przy zachowaniu powiązania tej częstotliwości z wartością graficzną poszczególnych znaków tworzywa. Jest to prawo równowagi pomiędzy tworzywem graficznym a głosownią języka. Z punktu widzenia rozwoju historycznego pism stratygraficznych stenologia wyróżnia:
- stenografię linearną – znaki graficzne wywodzą się z uproszczonego pisma zwykłego bądź z jego poszczególnych znaków
 - stenografię geometryczno-linearną lub starogeometryczną – znaki wywodzące się z liter mieszają się ze znakami wywodzącymi się z elementów geometrycznych: punkt, koło, elipsa, linia prosta.
 - Stenografię geometryczną – znaki wywodzą się z form geometrycznych
 - Stenografię geometryczno-graficzną lub mieszaną – znaki geometryczne mieszają się ze znakami graficznymi, wywodzącym się z prostych elementów liter pisma zwykłego
 - Stenografię graficzną – znaki wywodzą się z elementów liter pisanych
- Na każdy z tych rodzajów stenografii może składać się szereg systemów.
- b) **Stenografia** była znana już w starożytności. Średniowiecze nie interesowało się nią. Dopiero rozwój nowożytnego parlamentaryzmu wzmógł zapotrzebowanie na szybkie pismo. W tym celu posługiwano się logografią, czyli że kilka osób kolejno zapisywało kilka słów, co później pozwalało odtworzyć całość. Tak prawdopodobnie powstawały diariusze sejmowe w Polsce. Logografia nie dawała jednak zadowalających wyników. Stąd na przełomie XVI i XVII wieku opracowano system stenografii, tworząc podwaliny pod systemy geometryczne. Anglia stała się ośrodkiem rozwoju różnorodnych systemów. Systemy stenograficzne wypracowane na przełomie XVIII i XIX wieku powszechnie były i są stosowane do dnia dzisiejszego, przy czym obserwować można zjawisko ulepszania ich w kierunku systemów graficznych.
- c) Do Polski pisma stenograficzne dotarły dopiero w pierwszej połowie XIX wieku. Były to systemy geometryczne.
- B. Upowszechnienie pisma i poszukiwanie sposobów zatajenia treści za jego pomocą przekazywanej przebiegały równolegle. W ten sposób narodziła się kryptografia czyli umiejętność konsekwentnego przekształcania tekstu zrozumiałego w tekst szyfrowany czytelny tylko dla osoby znającej szyfr.
- a) **Kryptogram**, znając szyfr można odszyfrować. Jeżeli jednak w celu odczytania najpierw odtwarza się szyfr, kryptogram jest deszyfrowany lub łamany. Do kryptografii nie należą takie sposoby zatajenia treści jak używanie atramentów sympatycznych, skrytek, umówionych przenośni, leworęcznych i lustrzanych pism.
- b) Kryptografia posługuje się trzema metodami:
- Podstawianie monodramatyczne proste – każdą literę pisma zrozumiałego zastępuje się inną literą, cyfrą lub znakiem albo ich grupami
 - Podstawianie poligramatyczne – poszczególne sylaby, wyrazy lub całe zdania pisma zrozumiałego zastępuje się umówionymi znakami, złożonymi zwykle z paru liter lub cyfr, ustalonymi w specjalnym skorowidzu, zwanym kodem lub nomenklatorem
 - Przestawianie lub rozrzucanie poszczególnych liter wedle ustalonego sposobu.
- c) Nie wszystkie stosowane sposoby mogą być uznane za kryptograficzne. W Sparcie posługiwano się skyletem czyli laską, na którą nawijano ukosem paski pergaminu z odkrytym napisem, ale wykonanym tak, że tylko odpowiednie nawinięcie na odpowiedniej grubości laskę dawało możliwość właściwego odczytania tekstu. Cezar posługiwał się metoda monodramatyczną, przesuwając stałe litery w alfabecie o cztery miejsca wyżej. Średniowieczną kryptografię traktowano jako swego rodzaju rozrywkę umysłową. Dyplomacja papieska wprowadziła użytek szyfrów poligramatycznych z sylabicznymi.
- d) Przy szyfrowaniu przestrzega się zasady, aby tekstu szyfrowanego nie mieszać z pismem zrozumiałym, nie uwzględnia się interpunkcji i dba się o jednakowe odstępy między literami, cyframi czy znakami. Skorowidze i kody skrupulatnie strzeżone w razie niebezpieczeństwa są niszczone. Klucze szyfrowe mogą być utrwalone jedynie za pomocą pamięci. Deszyfruje się kryptogramy poprzez ustalenie prawidłowości występujących w języku kryptogramu. Historyk może się spotkać z szyframi monogramami

tycznymi, jeśli kryptogramy nie zostały odszyfrowane na załączonych zwykle kartkach lub w interliniach.

IX BIBLIOLOGIA HISTORYCZNA

1. Pojęcie i zakres bibliologii historycznej

- A. **Bibliologia** lub bibliognozja czyli nauka o książce, zmierza do ustalenia źródłoznawczych wartości tego rodzaju źródła czyli książki.
- B. Przedmiotem jej badań jest książka
- C. Wyróżniamy dwa **typy książek**: rękopiśmienne i drukowane, które są źródłem kultury materialnej.
 - a) Książka rękopiśmienną zajmuje się kodykologia.
 - b) Książką drukowaną zajmuje się historia drukarstwa

2. Kodykologia

- A. Najstarszą formą książki rękopiśmiennej był rotulus albo biblos lub wolumen, gdy było to dzieło literackie, czyli po prostu zwój. Sporządzano go ze sklejonych kart papirusu, zapisanych jednostronnie i nawiniętych na wałek z drewna, kości lub rogu. Zazwyczaj poszczególne karty papirusu podklejano zbędnymi paskami materiału. Część zwoju zawierająca dzieło stanowiła tomus. Pierwszą kartę zwoju zwano protokołem, a ostatnią eschatokołem. Rozpoczynano dzieło od formuły incipit Liber a kończono formułą explicitus Liber. Te same formuły przeszły potem do kodeksu. Zwoje chowano w futerałe skórzanym lub z barwnego płótna. Futerały układano w wiązki i wkładano do specjalnych skrzynek. Podobne formy nadawano rękopisom sporządzanym na pergaminie. Jednak rotulus pergaminowy rozwijany był z góry w dół.
 - B. **Kodeks** ma swego rodzaju poprzednika w wiązkach tabliczek woskowych. Na ich wzór zaczęto składać arkusze papirusu już w I i II wieku. Używano kodeksu papirusowego do sporządzania rękopisów dzieł literackich i naukowych. Jednakże dopiero wprowadzenie do użytku pergaminu, utrwaliło tę formę rękopisu. Początkowo kodeks tworzyły składki sporządzone z 2-50 arkuszy łamanych na pół. Taką składkę zwano folium. Układ składek stosowano konsekwentnie w całym kodeksie. Od XI wieku zaczęto wprowadzać kustosze czyli reklamenty, tworzone z pierwszego słowa kolejnej składki, arkusza lub karty. Notowano je pod ostatnim wierszem poprzedzającej składki, arkusza lub karty.
 - C. **Iluminatorstwo** to sztuka malarskiego zdobienia rękopisów. Wyróżnia się trzy sposoby zdobienia rękopisu: malowanie inicjałów, flora i miniatur. Niezbyt skąp likowane zabiegi iluminatorskie stosowano już w zwojach papirusowych.
 - a) **Inicjał** to pierwsza litera wyrazu. Zadaniem inicjału jest zwrócenie uwagi czytającego na ów moment rozpoczynający nową treść. Pierwszą literę wpisywano odmiennym kolorem atramentu albo większą czcionką, albo oboma sposobami. U schyłku antyku i w rękopisach starochrześcijańskich był stosowany oszczędnie i ograniczał się do użycia motywów zgeometryzowanych lub roślinnych. Natomiast świetnie rozwijał się w kulturze bizantyjskiej. Romański inicjał charakteryzuje się bujnością ornamentyki roślinnej
 - b) **Flora tura albo bordiura** to obramowanie tekstu wypisanego na karcie średniowiecznego kodeksu.
 - c) **Miniatura** jest to małego formatu malowidło stosowane w kodeksach pergaminowych. W swoim założeniu miniatura miała służyć do ozdoby i ilustracji treści rękopisów. Stosowana była głównie w księgach sakralnych. W pełni rozwinięte miniatury pojawiły się stosunkowo późno bo dopiero w kręgu kultury karolińskiej i cechują ją naturalistyczne tendencje.
 - d) Iluminatorstwo w Polsce długo stanowiło obcy import. Pierwszym w Polsce powstałym rękopisem iluminowanym jest Collectio trium partium sporządzony w Krakowie około 1103 roku.
 - D. Obok pisarzy w starożytnym Rzymie istnieli wydawcy.
 - a) Najwcześniejsze nowe warsztaty pisarskie zaczęto organizować przy katedrach i opactwach
 - b) Drugim ważnym centrum pisarskim były kancelarie kościelne a przede wszystkim monarsze.
 - c) Warsztaty pisarskie pchnęły rozwój szkolnictwa średniowiecznego.
 - E. Z działalnością skryptoriów wiąże się sprawa kolofonów czyli formuł subskrypcyjnych umieszczonych przez pisarzy kopistów w XIV – XVI wieku na końcu kodeksu. Były one połączone z formułą explicitu. Kolofony zawierają informację o osobie kopisty, datę i miejsce ukończenia pracy.
- ### 3. Książka drukowana
- A. **Zasady budowy książki drukowanej** oparte zostały o wzory wypracowane w kodeksach. Niemniej zaszły naturalne zmiany. Kustosz znaczący początek kolejnej składki – arkusza został zastąpiony sygnaturą czyli oznaczeniem kolejnego arkusza przez jego porządkowy numer, nazwisko autora oraz skrócony tytuł dzieła. Po raz pierwszy zastosowano ten system w roku 1472. Poszczególne składki książki oznaczano kolejno literami alfabetu, powtarzając je po wyczerpaniu. Równocześnie dodając do nich cyfry, oznaczono kolejne

karty, ale tylko do połowy składni. Na końcu książki zamieszczono wykaz składek. Na przełomie XV i XVI wieku wprowadzono zwyczaj paginowania stron. Wykaz stron został zastąpiony przez rzeczowy wykaz treści (spis treści). Karta tytułowa pojawia się dopiero pod koniec XV wieku, zaś pełny opis druku po raz pierwszy zamieszczono na karcie tytułowej w 1500 roku. Odtąd książka nie zmieniła swej budowy aż po dzień dzisiejszy.

B. Wynalazek druku poprzedziło stosowanie techniki ksylograficznej. Sprowadza się ona do wyrzucia w drzewie tekstu, tak że litery były początkowo wklęsłe a następnie tylko wypukłe. Za pomocą takiej formy można było odbijać jak pieczęcią na odpowiednim materiale dowolną ilość identycznej treści egzemplarzy ksylografów czyli drzeworytów.

C.

a) Wynalazek druku jest przypisywany Gutenbergowi. Wprowadził on ruchome czcionki. Ich koncepcja wiąże się z patrycą czyli wypukłym stemplem, używanym do tłoczenia napisów na wyrobach płatnerskich, złotniczych, pieczęciach i oprawach rękopisów. Gutenberg stworzył również aparat do ich odlewania oraz prasę służącą do odbijania dowolnej ilości egzemplarzy kart ułożonych w kolumnę czcionek.

b) **Czcionki** odlewano ze stopu odkrytego prawdopodobnie już przez Gutenberga i stosowanego do dziś. Składa się on z ołowiu, antymonu i bizmutu

— Książki wykonane tą techniką ale wydrukowane przed 1500 rokiem nazywamy inkunabułami.

Książka taka rozpoczyna się od incipitu, a kończy eksplicitem i kolofonem. Zestaw czcionek odpowiada zestawowi liter i abrewiacji stosowanych w kodeksach. Układ kolumny również jest zgodny z układem kodeksów. Stąd inkunabuły bada się metodą zwaną typograficzną

— Książkę która została wydrukowana w latach 1501-1800 nazywamy starodrukiem.

c) Dopiero w 1800 roku w Anglii skonstruowano żelazną prasę drukarską, oraz podjęto pierwsze próby drukowania za pomocą stereotypii czyli matryc ułatwiających całą formę drukarską, a nie tylko poszczególne czcionki. W 1811 w Niemczech skonstruowano pośpieszną maszynę drukarską

D. Początkowo krój czcionek drukarskich naśladował pismo rękopisów. W drukach z XV wieku panuje znaczna różnorodność pism: obok gotyckiej tekstury, półgotycka antykwa, rotunda obok bastardy. Na przełomie XV i XVI wieku ustala się antykwa renesansowa i tzw. czcionka gotycka.

a) Kroje antykwowe wywodziły się z humanistycznej minuskuły. Pisma gotyckie to szwabacha i fraktura.

b) Przełom w rozwoju pisma drukowanego zapoczątkowały w 1692 prace francuskiej Akademii Królewskiej.

c) Pisma druków polskich powstają pod wpływem ośrodków typograficznych niemieckich. Reformacja zadecyduje o rozpowszechnieniu się fraktury.

E.

a) **Iluminatorstwo** nie zostało wyparte przez pojawienie się książki drukowanej. Druk umożliwił wprowadzenie do książki nowego typu ilustracji. Ma ona uzupełniać treść tekstu drukowanego. Nowożytnie ilustracje dzielimy na zdobnicze, interpretacyjne, ekspresywne, dokumentalne i autoteliczne

b) Podejmowano próby użycia do druku ilustracji miedziorytów.

c) Z początkiem XIX wieku w Anglii zastosowano do druku ilustracji staloryty.

F. Drukarstwo swój początek wiąże z rozwojem ksylografii. Obok Niemiec drugim centrum drukarstwa były Włochy.

4. Niektóre zagadnienia książki związane z jej rozpowszechnieniem

A. **Oprawa książki** to ostatnia czynność przy każdej formie jej produkcji. Wykonywana była i jest przez introligatora najpierw w skryptoriach potem w warsztatach rzemieślniczych. Podstawy technologii introligatorstwa nie uległy zmianom od czasów gdy znamy pierwsze oprawy książek tj. od IV wieku. Luźne składniki książki zszywano strunami baraniami, później specjalnymi niciami, zabezpieczając je dwiema luźnymi kartami, zwanymi kartą przybyszową, umieszczając je od przodu i od tyłu książki. Związki szycia wpuszczono w drewniane okładziny, bukowe lub dębowe, a następnie mocowano je ćwiekami. Od XVI wieku zamiast drewnianych okładek używa się tektury, którą następnie obciążano pergaminem, skórą świńską lub cielęcą, od XVIII wieku płótnem a dziś także specjalnie spreparowanym papierem. Okładki specjalnie zdobiono. W XII wieku pojawiła się technika wytłaczania na ślepo tzn. bez żadnych złocień itp., przy pomocy odpowiednio przygotowanych sztańc, odciskających bogatą ornamentykę. Pojawienie się okładki kartonowej już w XIX wieku umożliwiło stosowanie ornamentyki typograficznej lub graficznej.

B.

- a) **Ekslibris** – to odmiana znaku własnościowego, określającego pertynencję książki do określonego właściciela. Jest on wykonywany zazwyczaj techniką drzeworytniczą lub miedziorytniczą. W średniowieczu był malowany na pierwszej stronie kodeksu, później drukowany na oddzielnym karteluszu i naklejany na wewnętrznej stronie okładki książki. Najstarszym znakiem exlibrisu jest motyw heraldyczny
- b) Taki sam znak jak exlibris, umieszczany na czołowej zewnętrznej stronie oprawy książki nazywamy superexlibrisem.
- C. **Cenzura** to oficjalna kontrola pod względem politycznym, obyczajowym wykonywana w stosunku do książki rękopiśmiennej i drukowanej
 - a) Wynalazek druku zmodyfikował zadania cenzury. Kościół katolicki jako pierwszy opublikował wykaz książek których nie wolno czytać katolikom.
 - b) Pod wpływem cenzury pojawił się nielegalny handel drukami bez uwzględnienia cenzury.
 - c) Cenzura dotkliwie dotykała wydawnictwa periodyczne czyli prasę.
 - d) W Polsce dzieje cenzury wiążą się z cenzurą kościelną, kiedy to zakazano drukować księgi liturgiczne w języku staro-cerkiewno-słowiańskim
- D. **Księgarstwo** zawsze służyło rozpowszechnieniu książki ale nie zawsze trudniło się tylko tym. Księgarz był nie tylko sprzedawcą książki ale również organizatorem jej produkcji.
- 5. Biblioteka w rozwoju historycznym
 - A. **Biblioteka** to najogólniej zbiór książek złożonych w jednym miejscu i w określonym celu. Definicja biblioteki zależy od etapu jej rozwoju
 - B. Biblioteki znane były już w starożytnym Egipcie. W Rzymie istniały tylko biblioteki prywatne.
 - C. We wczesnym średniowieczu biblioteki to domena Kościoła
 - D. Dopiero w połowie XIX wieku zdołano wypracować nowoczesny model biblioteki.

X DYPLOMATYKA

- 1. Pojęcie i zakres dyplomatyki
 - A. Nazwa **dyplomatyki** wywodzi się od greckiego słowa diploma, które oznaczało tyle co podwójnie złożony i służyło na określenie paszportu. Na określenie nauki o dokumentach terminu tego użył po raz pierwszy Jean Mabillon.
 - B. **Przedmiotem dyplomatyki** jako nauki historycznej jest dokument, a więc źródło pisane, posiadające określone cechy. Stąd przedmiotem dyplomatyki nie będzie źródło historiograficzne (kronika, rocznik) ani też źródło narracyjne jeżeli nie będzie posiadało cech dokumentu. Natomiast w jej zakres wejdą źródła aktowe, jeżeli są one wynikiem produkcji kancelarii, przy czym chodzić będzie przede wszystkim o stadium formy i genezy, zmierzające do wykrycia czynników, które decydowały o ich powstawaniu oraz o ich funkcje.
 - C. **Zakres dyplomatyki**, to krytyczne badanie dokumentów. Dyplomatyka bada zasady, według których w kancelariach powstawał dokument. Badania nad kancelariami pozwalają ustalić funkcje kulturotwórcze dokumentu, jego funkcje społeczne i gospodarcze. Dyplomatyka zajmuje się również takimi zagadnieniami jak oryginalność i kopia.
- 2. Podstawowe pojęcia dyplomatyki
 - A. Dokument – nie powstawał w jednorodnych stosunkach społecznych, chronologicznych i geograficznych. **Dokument** to każde pisemne oświadczenie, posiadające prawnie i kancelaryjnie samodzielny byt, oświadczenie, które służyło powstaniu, udowadnianiu i wykonywaniu określonych uprawnień oraz posiadające pewne określone prawem i kulturą cechy, wewnętrzne i zewnętrzne, zmieniające się zależnie od czasu i miejsca jego powstania. Dokument to zarówno średniowieczny dyplom jak i nowożytny akt. Tak rozumiany dokument posiada poczwórny charakter:
 - a) Sam przez się tworzy nowy konkretny stan prawny
 - b) Staje się środkiem dowodowym dla sądu lub urzędu
 - c) Jest w mocy przenieść uprawnienia z jednej osoby na drugą
 - d) Ustala pewien stan prawny, wynikający z obowiązującego prawa
 Dokument służy do wykonywania posiadanych uprawnień
 - B. Rodzaje źródeł dokumentowych zależą od formy kancelaryjnej, jak i od zdolności prawnej. Wyróżniamy trzy rodzaje:
 - a) **Dyplomy** lub **dokumenty** w sensie ścisłym, które są pisemnym oświadczeniem, sporządzonym wedle obowiązujących form, służącym jako wiarygodne świadectwo zaistnienia faktów natury prawnej. Dyplom reguluje stosunki wieczyste między ludźmi.

- b) **Listy** to pisma które przekazują czy udzielają wiadomości określonej osobie. Nie zaświadczają żadnych czynności prawnych, ale mogą być przyczyną powstawania i wykonywania uprawnień. Mandat – rodzaj listu – który jest listem polecającym wykonać określone czynności, zazwyczaj jednorazowe.
 - c) **Akty** (nie akta które są zbiorami dokumentów) to pisma powodujące uprawnienia i ich wykonywanie lub potwierdzające określony stan prawny, ale nie przybrane w formy właściwe dla dokumentu. Są to wszystkie źródła pisane, pozostające w związku z działalnością każdej kancelarii. Będziemy zaliczać: koncepty, formularze, kopiarze, rejestry i inwentarze, pisma i księgi kancelaryjne oraz rachunkowe.
- C. Podział dokumentu ze względu na jego formę i moc prawną pozwala wyróżnić następujące dokumenty:
- a) **Dyspozytywny** (prawotwórczy) nazywany charta, epistola lub testamentum, a więc dokument stwierdzający nowy stan prawny i poświadczający go, jeżeli nastąpił spór co do jego zaistnienia. W przypadku gdy dokument stwierdza specjalne prawa, odbiegające od prawa powszechnie obowiązującego lub też wyjmuje spod takiegoż prawa, mamy do czynienia z przywilejem. Przywilej tworzy prawo przedmiotowe obowiązujące określony czas lub też wieczyście. Może być cofnięty ale tylko przez władzę która go wydała.
 - b) **Poświadczeniowy**, nazywany notitia, breve, me moratorium, który stwierdza iż jakiś stan prawny już istnieje
 - c) Na pół dyspozytywny lub jakby dyspozytywny, jeżeli dokument był tylko symbolem powstawania stanu prawnego, zaś sam stan prawny powstawał przez wykonanie czynności dodatkowych.
- D. Podział dokumentu ze względu na charakter środka dowodowego w sadzie:
- a) **Publiczny**, którego walorów prawnych nie można było naganić, bez zarzucenia mu nieautentyczności. Autentyczność takiego dokumentu stwierdzała pieczęć autentyczna, której używać mógł monarcha, papież, biskupi i kapituły katedralne
 - b) **Prywatny** którego autentyczność treści można kwestionować bez podważania formalnej autentyczności. Jest to każdy dokument niezaopatrzonej pieczęcią autentyczną.
- E. Osoba powodująca zaistnienie stanu prawnego opisanego w dokumencie, nazywany jest **sprawcą**, zaś ta, która wydaje dokument to **wystawca**. Osoba dla której został wydany dokument, nazywa się odbiorcą. Sprawca nie musi być identyczny z wystawcą. Powstawały stadia pośrednie wydawania dokumentu.
- F. Formy przekazu dokumentu mogły być różne i od tego zależały też jego walory dowodowe.
- a) **Oryginał** to dokument w formie w jakiej wyszedł od wystawcy za jego wiedzą i z jego woli.
 - b) **Falsyfikat** to dokument który nie ma cech właściwych oryginałowi. Jeżeli falsyfikat chce wprowadzić w błąd, nazywamy go fałszerstwem. Jeśli jednak takich zamiarów nie ma i potwierdza istnienie legalnie zainicjowanego stanu prawnego, podaje fałszywe okoliczności powstania tego stanu prawnego, mówimy o rzekomym oryginale lub o dokumencie formalnie autentycznym. Jeżeli w oryginale dokonano interpolacji, podskrobań lub innych zmian, mających na celu zmienienie jego treści, mówimy o oryginale podfałszowanym.
 - c) **Koncept** to forma dokumentu poprzedzająca wygotowanie jego czystopisu, a więc po prostu minuta
 - d) **Kopia** jest formą dokumentu następującą po wydaniu czystopisu, przy czym może to być kopia wystawcy lub kopia odbiorcy:
 - Kopia wystawcy początkowo miała formę luźnej karty, potem formę rejestru
 - Kopia odbiorcy może również mieć formę luźnej karty albo może być wpisana do kopiariusza czyli księgi będącej zbiorem kopii dokumentów, które otrzymał z różnych źródeł odbiorca.
- G. Cechy formalne dokumentu mogą być zewnętrzne a więc takie które możemy poznać tylko oglądając oryginał. Są to: materiał pisarski, format karty, graficzne opracowanie tekstu, sposób uwierzytelnienia autentyczności dokumentu, stan jego zachowania, sposób złożenia i szczególnie interesujące historyka napisy dorsalne, czyli na marginesach dokumentu lub na jego odwrocie świadczące zarówno o miejscu jego przechowywania, które decyduje o proveniencji jak i o używaniu. Cechy wewnętrzne możemy poznawać również przez badanie kopii, to szereg formuł, wg których dokument jest zbudowany. Nie muszą one występować wszystkie w dokumencie. Dla ważności dokumentu wymagane było użycie tylko niektórych formuł: intytulacji, dyspozycji, koroboracji i ewentualnie podpisów oraz datacji. Formuły dokumentu dzielą się na trzy grupy: protokół, będący odpowiednikiem wstępu, kontekst czyli treść właściwa oraz eschatokół odpowiednik zakończenia.
- a) Na **protokół** składają się następujące formuły:
 - **Inwokacja** – wezwanie imienia Boga. Inwokacja może być werbalna albo graficzna a raczej symboliczna w postaci chrizmonu lub greckich liter A i Ω, symbolu Boga, początku i końca wszechrzeczy. Od XII wieku inwokacja staje się coraz rzadsza

- **Intytulacja** – wymienienie imienia i godności wystawcy, często połączona z formułą dewocyjną wyrażającą opinię o pochodzeniu władzy wystawiającej dokument
- **Inskrypcja** czyli adres odbiorcy, z którą łączy się formuły: salutacyjna, będąca pozdrowieniem odbiorcy i perpetuacyjna wyrażająca życzenie aby postanowienia dokumentu były wiecznotrwałe.
- b) Na **kontekst** składają się następujące formuły:
 - **Arenga** – która formułuje motyw wystawienia dokumentu, często posługuje się cytataми z Pisma Świętego
 - **Promulgacja** jest ogłoszeniem woli wystawcy albo odbiorcy dokumentu albo też społeczeństwu
 - **Narracja** to przedstawienie wydarzeń, które towarzyszyły oświadczeniu woli wystawcy i poleceniu spisania dokumentu.
 - **Dyspozycja** – czyli treść właściwa dokumentu, wyrażająca wolę wystawcy stworzenia nowego stanu prawnego. Przy nadaniach nieruchomości często dyspozycja łączy się z formułą pertynencyjną, wymieniającą części składowe darowizny
 - **Sankcja** – wraz z formułą penalną – jest zagrożeniem karami doczesnymi lub wiecznymi albo niełaską wystawcy tym którzy chcieliby naruszyć postanowienia dokumentu
 - **Koroboracja** jest zapowiedzią środków którymi dokument ma być uwierzytelniony, a więc powołanie się na pieczęć, świadków, podpisy wystawców lub świadków.
- c) **Eschatokół** składa się z następujących formuł:
 - **Testacja** czyli lista świadków lub ich podpisy, biorących udział w akcji prawnej opisanej w dokumencie lub będących przy wręczaniu dokumentu odbiorcy. Podpisy świadków mogą być własnoręczne albo wciągnięte do dokumentu przez osoby trzecie. Jeżeli nazwiska świadków wpisuje sam pisarz dokumentu mamy formułę świadków, po prostu listę świadków.
 - **Podpisy** są dwojakiego rodzaju: 1)wystawcy – werbalny albo zastępczy przy pomocy specjalnego znaku rozpoznawczego, 2)podpisy urzędników kancelaryjnych stwierdzających swój udział w sporządzaniu dokumentu
 - **Datacja** jest określeniem miejsca i czasu powstania dokumentu, a więc podaniem momentów chronologicznych i geograficznych, jest podana zazwyczaj przez formułę actum i datum
 - **Aprekacja** to końcowe życzenie wieczności dla zdziałanej czynności prawnej, wyrażonej słowami amen, fiat, feliciter.

3. Historia dokumentu średniowiecznego

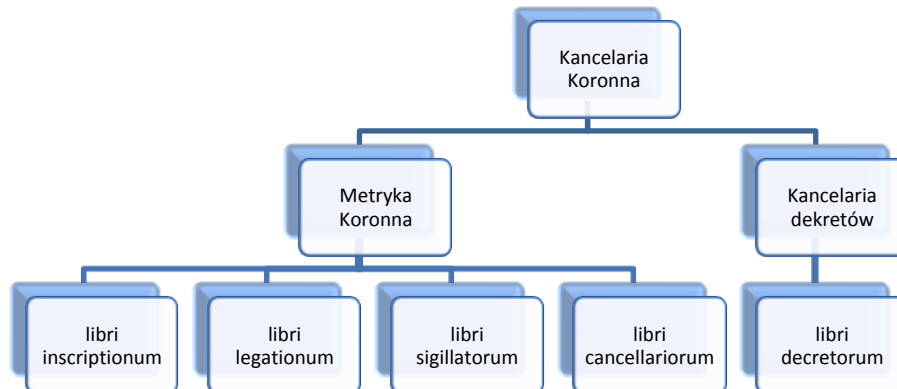
- A. Dokument wczesnośredniowieczny wyrastał z tradycji prawa rzymskiego, które nie znało dokumentu depozytowego zakładając iż czynność prawna sama z siebie jest na tyle doskonała, iż nie wymaga innych uzupełnień. Przyznawano dokumentowi rolę niemal wyłącznie środka dowodowego w procesie sądowym, znano zatem dokument poświadczeniowy. Ale za taki środek dowodowy uznawało wyłącznie ten dokument który posiadał pełną fidem publicam. Były to dokumenty sporządzone przez urzędowych pisarzy obok których istnieli zawodowi pisarze, którzy sporządzali dokumenty, ale te nie miały mocy środka dowodowego. Po upadku cesarstwa zachodniego dokument powoli zaczyna zanikać utrzymując się wyłącznie jako dokument królewski, a następnie cesarski. Nigdy nie nastąpił zupełny zanik rzymskiego dokumentu poświadczeniowego. We Włoszech dokument królewski przerodził się w instrument notarialny. Natomiast na północ od Alp dokument prywatny zaczyna naśladować dokument królewski. Początkowo dokument uwierzytelniony pieczęcią miał formę notacji, często jeszcze obiektywnej, potem subiektywnej, potwierdzonej świadkami.

- B. Recepcja dokumentu w Polsce jest jednym z bardziej dyskutowanych zagadnień w dyplomatyce.

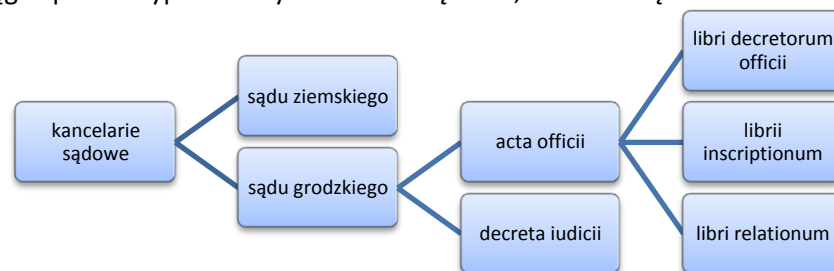
4. Kancelaria i dokument a księga wpisów

- A. Pojawienie się **księgi wpisów** jest równoznaczne z utwaleniem śladu wydania dokumentu w samej kancelarii, która go wystawiła. Właściwości dowodowe dla prawa, które dotąd posiadał jedynie dokument zostały rozciągnięte na księgę wpisów, a więc rozszerzone na dokument tam wniesiony i wpisany na mocy decyzji odpowiedniej władzy który dotąd nie miał tych właściwości. Utrzymały się niektóre formy dokumentów charakterystycznych dla średniowiecza: dokument królewski i kościelny. Zarówno dokument królewski jak i kościelny nie mógł być wydany przeciw prawu państwowemu lub kościelnemu.
- B. Obok sporządzania dokumentów szeroko rozwija się inna działalność kancelarii wytwarzająca źródła pisane które zwykliśmy nazywać aktami. Akty utrzymują formularz średniowiecznego dokumentu chociaż nim nie są. Akt nie posiada bytu samoistnego, jest tylko utwaleniem czynności urzędowej i znaczenia prawnego nabiera dopiero w łączności z innymi aktami. Akt służy do wykonywania i usprawnienia działalności administracyjnej państwa i osób fizycznych i prawnych będąc informacją urzędową.

- C. Potrzeba zachowania odpisu dokumentu wydanego przez kancelarię wystawcy, skłania najpierw do trzymania ich w luźnej formie a potem przez wpisanie do księgi kancelaryjnej w postaci rejestrów. Do ksiąg tych wpisywano początkowo tylko własne czynności, potem również czynności osób trzecich
- a) Kancelaria królewska wprowadzając księgę wpisów stworzyła podwaliny pod Metrykę Koronną

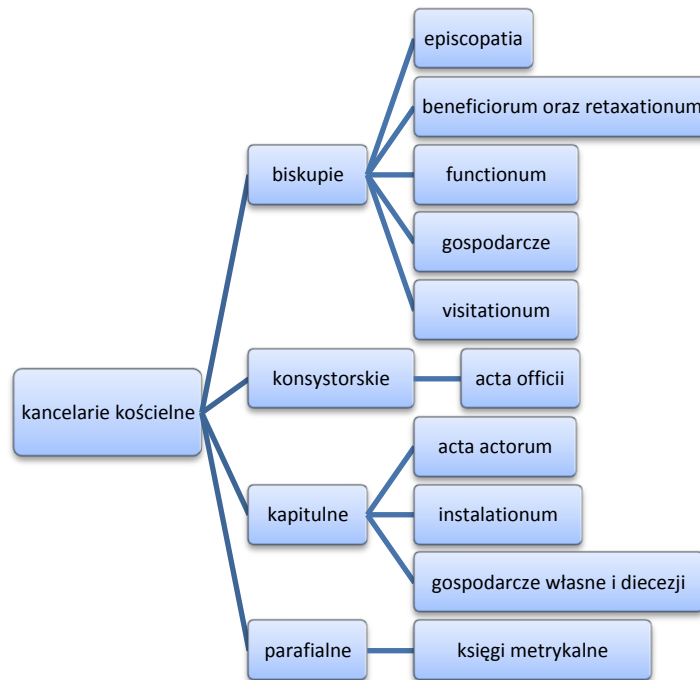
- b) Spośród urzędów państwowych najbardziej rozbudowaną kancelarię prowadzili od XVI podskarbowie. Na jej czele stał pisarz skarbu koronnego
- c) Drugi typ księgi wpisów wypracowały kancelarie sądowe, zarówno sądów ziemskich jak i grodzkich.

- d) Niektóre księgi wpisów prowadzone przez kancelarie miejskie uzyskały charakter publiczny.

- e) Księga wpisów posługiwały się również kancelarie kościelne. Miały one walor publiczny na gruncie prawa kościelnego.

- f) Księga wpisów swój publiczny charakter traci na skutek reform dokonanych w roku 1764 kiedy wprowadzono nowy system kancelaryjny zwany aktami czynności

5. Dyplomatyka papieska

- A. Organizacja kancelarii papieskiej ustaliła się w IV wieku i wzorowała się na późno cesarskich urządzeniach kancelaryjnych stąd jej dokumenty wywodzą się z listu antycznego, zwłaszcza intytulacja, inskrypcja i datacja. Od Hadriana I który reformował kancelarię papieską, dokumenty papieskie dzielą się na przywileje czyli bulle, przy czym nazwa wywodzi się od ołowianej pieczęci, przywieszanej do dokumentu. Bulle posiadają formułę scriptum per manus, rozwiniętą datację, po eschatokole mają znak SS ujęte w dwa krzyżyki, będący podpisem papieskim wraz z życzeniem Bene Velete. Pisane były na papirusie 1-3 m x 0,5 m, zwijanym w rulon. Przez zakładkę u dołu przeciągano jedwabny sznur dla przywieszenia ołowianej pieczęci, bulli. Ma ona średnicę ok. 3 cm, na awersie imię papieża w drugim przypadku liczby pojedynczej, na rewersie tytuł papae i czasem chryzom. Podstawą dyktatu jest formularz. Listy nie miały formuły per manus i datacji oraz nie były zaopatrywane bullą.
- B. Znaczne zmiany w kancelarii papieskiej wprowadził Leon IX. W bullach zjawiła się formuła perpetuacyjna i benedycja, zaś u dołu z lewej strony zjawiła się rota, w której papież własnoręcznie kreślił górny krzyżyk, zaś z prawej wpisywano monogram benevalete oraz komme czyli znak trzech kropek z przecinkiem. Ustalały się także własnoręczne podpisy papieża i kardynałów, które w XII wieku wpisywał już pisarz. Następuje podział bulli na wielkie i małe. Wielkie mają formułę perpetuacyjną i rozwiniętą sankcję, rotę, listę podpisów i bullę ołowianą z głowami św. Piotra i Pawła na awersie a imieniem papieża na rewersie. Małe bulle są prostsze zewnętrznie, nie mają rotę, benevalete ani kommy, ale są pieczętowane taką samą bullą jak wielkie bulle. Oprócz tego kancelaria papieska wysyłała listy o charakterze mandatów przy czym mandaty zwykle miały bullę zawieszoną na sznurze konopnym, zaś mandaty ustawiające nowy stan prawny na jedwabnym. Korespondencję sekretną wysyłało pieczętując sznur przeciągnięty przez odpowiednio złożony pergamin.
- C. Kolejne zmiany w kancelarii wprowadził Innocenty III który skodyfikował zasady jej działalności różnicując jej skład personalny. Nastąpił dalszy rozwój dokumentu papieskiego. W ciągu XII wieku zaniknęły już bulle małe, w ciągu wieku XIII zanikają bulle wielkie. Występuje pośrednia forma z nową formułą perpetuacyjną ad perpetuam rei memoriam. Do największego znaczenia dochodzą listy pojawiające się w miejsce przywilejów wieczystych. Dzielą się na dwa rodzaje: tituli – akty łaski pisane kaligraficznie z bullą zawieszoną na jedwabnym czerwono żółtym sznurku oraz mandemanta – akty administracyjne pisane kursywą z bullą na sznurze konopnym. Bulla nie zmienia swych kształtów. W XIII wieku zjawia się annulus Piscatoris, pierścień Rybaka, mała pieczętka z wyobrażeniem św. Piotra w łodzi, wytłaczana w czerwonym wosku, pierwotnie na osobistej korespondencji papieża.
- D. Od Marcina V wprowadza się nowe formy dokumentu papieskiego. Dzieli się on na:

- a) Bulle – stosowane w sprawach specjalnych (nominacje biskupów). W tzw. bullach konsystorskich wydawanych w sprawach szczególnej wagi (kanonizacje, zatwierdzenie uchwał soborowych) używa się od XV wieku znowu roty.
- b) Litterae – listy z salutacją i benedykcją
- c) Breve – pieczętowane pierścieniem Rybaka, pisane na cienkim pergaminie, ma zmienioną intytulację, w adresie mieści się kwalifikacja osoby w wołaczcu bez jej imienia, datacja nowoczesna z formułą sub Anulo Piscatoris. Początkowo zarezerwowane były do spraw administracyjnych i politycznych, od XVI wieku stają się najpowszechniejszym typem dokumentu papieskiego przez zastosowanie go do aktów łaski papieskiej. Pod koniec XV wieku wprowadzono motu popio, pismo bezpieczętne, podobne do breve uwierzytelnione podpisem papieża w formie pierwszej litery imienia chrzestnego, datacją według roku pontyfikatu, wydawane w sprawach administracyjnych kurii i państwa papieskiego, rozpoczynające się od słów: Motu proprio et ex certa scientia. Do końca XVI wieku wprowadzono signaturae curie Romanae.
- E. Od końca XV wieku zwyczaj kancelarii papieskiej nie uległ żadnym zmianom aż do drugiej połowy XIX wieku

6. Dyplomatyka cesarska

- A. Mówiąc o dyplomatyce cesarskiej, rozumieć będziemy iż chodzi o dokumenty i kancelarię królów niemieckich i cesarzy rzymskich.
- B. Dokumenty merowińskie dzielą się na recepta i Placida. Precepta dotyczą nadań, potwierdzeń stanu posiadania oraz zwolnień od świadczeń. Placita to wyroki sądowe, których środkiem uwierzytelnienia jest pieczęć królewska i rekognicja referendarza. Referendarze których było zazwyczaj trzech to zazwyczaj ludzie świeccy, najważniejsi urzędnicy kancelarii królewskiej w skład której wchodził cancellarius czyli niżsi urzędnicy. Cechy charakterystyczne dokumentu merowińskiego to: Inwokacja symboliczna, pojawia się nie tylko na początku dokumentu, ale jest wprowadzana przed podpis wystawcy oraz rekognicję referendarza. Dokumenty są podpisywane osobiście przez króla w formie podwójnego SS. W wypadku małoletniego króla podpis był zastępowany jego monogramem. Rekognicja referendarza kończy się znakiem: subscripsi. Dokument merowiński jest uwierzytelniony własnoręcznym podpisem króla, formułą rekognicyjną referendarza, a także wyciśniętą na dokumencie pieczęcią
- C. Dokument Karolingów nie uległ większym przeobrażeniom. Inwokacja symboliczna tylko na początku tekstu. Zanika własnoręczny podpis króla, ustępując miejsca monogramowi. Zmienia się rekognicja, którą w imieniu szefa kancelarii wpisuje jeden z pisarzy. Nadal dokument jest uwierzytelniany pieczęcią. Większe przeobrażenia przeszła kancelaria. Jej personel to duchowni. Zanika urząd referendarza. Wyłania się kierownik kancelarii zwany sum mus cancellarius. Jest to osoba, która dokonuje rekognicji.
- D. Kancelaria królów niemieckich od roku 854 kierownik jej przybiera tytuł archikapelana, który w X wieku nazywa się także arcykanclerzem. Od 965 urząd ten został związany z godnością arcybiskupa mogunckiego. Urząd kanclerza powstał w 855 i do jego kompetencji należało rzeczywiste kierowanie kancelarią oraz uwierzytelnianie dokumentów formułą rekognicyjną w imieniu arcykanclerza. Po koronacji Ottona I na króla Italii powstała również kancelaria włoska. Od 1031 arcykanclerstwo łączono z arcybiskupstwem kołońskim.
- E. Początkowo dokument cesarski to przede wszystkim uroczysty przywilej wieczysty. Od XI wieku przeważa dokument prosty, przypominający papieski list. Dokument cesarski cieszył się zawsze peną powagą i nie musiał być umacniany innymi, jak tylko zwykłymi środkami uwierzytelnienia. Spełnia je nadal monogram władcy i jego pieczęć. Od końca XI wieku pojawiają się na dokumencie świadkowie działający przez wystawcę czynności. Od końca XIV wieku zaczyna ten zwyczaj zanikać, aby w końcu XV wieku pojawić się tylko wyjątkowo.

XI NAUKA O ARCHIWACH

- 1. Pojęcie i zakres nauki o archiwach
 - A. W zakres nauki o archiwach wchodzi archiwistyka właściwa, archiwoznawstwo oraz archiwoekonomia (archiwistyka praktyczna lub stosowana)
 - B. **Archiwistyka** jest tą dyscypliną nauki o archiwach, która zajmuje się nadaniem procesów archiwotwórczych w celu formułowania zasad teoretycznych opracowywania i udostępniania archiwaliów
 - C. **Archiwoznawstwo** zajmuje się dziejami poszczególnych archiwów i praktyczną informacją o zasobie archiwalnym przechowywanym w poszczególnych archiwach. Przez archiwum rozumie się zbiór źródeł pisanych, organizowany dla celów badawczych i w celu zabezpieczenia ich przed zniszczeniem. Tym samym archiwoznawstwo znajduje się na pograniczu archiwistyki i historii nauk historycznych.

2. Podstawowe pojęcia nauki o archiwach

A. Nazwa archiwum wywodzi się od greckiego słowa oznaczającego siedzibę urzędujących władz miejskich.

Pojęcie to używane jest w kilku znaczeniach

- a) Miejsce w którym przechowuje się archiwalia czyli te wszystkie akta, które kwalifikują się do przechowywania w różnorodnych celach
- b) Instytucja która owo miejsce przechowywania organizuje, gromadzi i zabezpiecza akta oraz kwalifikuje je do przechowywania
- c) Zasób akt powstałych w wyniku działalności urzędu albo też systemu urzędów ze sobą związanych lub też zespół określonych akt związanych z działalnością osoby prawnej lub fizycznej
- d) Urząd wiary publicznej mający na celu zaspokajanie bieżących potrzeb autorytatywnego dokumentowania zdarzeń z przeszłości.

B. **Archiwum** rozumiane jako instytucja nie tworzy zbioru akt jednolitych kancelaryjnie. Gromadzi szereg zespołów archiwalnych. Archiwalia gromadzone w archiwum określa się za pomocą następujących pojęć:

- a) **Zasób** – cała zawartość archiwum, zgromadzona i uporządkowana według określonych zasad, np. zasób Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie
- b) **Zespół** – całość akt narosłych w jednej kancelarii, np. zespół akt Banku Rolnego w Krakowie
- c) **Zbiór** (kolekcja) – archiwalia zebrane w drodze amatorskiego zbieractwa chociaż nie zawsze, np. zbiór A. Grabowskiego
- d) **Jednostką** najniższą jest jednostka archiwalna, czyli pismo które może występować w formie dokumentu lub aktu. Najczęściej, poza dokumentami, nie występuje luźno, lecz w postaci ksiąg, oprawnych tomów, wiązek lub teczek luźnych akt. Taką całość fizyczną nazywamy jednostką archiwalną. Są nimi również plany, mapy, fotokopie i inne wytwory środków dokumentacji mechanicznej.
- e) **Państwowy zasób archiwalny** to wszelkie materiały archiwalne które posiadają historyczne znaczenie polityczne, gospodarcze, kulturalne i naukowe.

C. **Zasada proveniencji** jest pośrednim tworem kształtowania się pojęcia zespołu archiwalnego. Została przyjęta na zjeździe archiwistów w Brukseli w 1910 roku jako zasada międzynarodowa. Zasada proveniencji archiwalnej albo też przynależności kancelaryjnej zakłada poszanowanie całości zespołu, każda jednostka archiwalna powinna zająć w zespole to miejsce które zajmowała w registraturze urzędu który ją stworzył. Do registratury trafiają akta spraw, które zostały zakończone. Zasada proveniencji ustala praktyczne zasady porządkowania tegoż zespołu. Od zasady proveniencji należy odróżnić zasadę pertynencji terytorialnej stosowaną już od XIV wieku w traktatach międzynarodowych. Zakłada, że akta wytworzone przez urząd działający na określonym terytorium, przynależą do tegoż samego terytorium. Zasada pertynencji ma wpływ na kształtowanie zasobu archiwalnego. Sprawa proveniencji archiwalnej jest oczywista w wypadku zespołów prostych. Komplikuje się w wypadku zespołów złożonych to znaczy gdy registratura konkretnego urzędu dziedziczy akta urzędu zlikwidowanego, wyłączamy akta dziedziczone jako zespół prosty z zespołu urzędu dziedziczącego. Jeżeli urząd dziedziczący kontynuował zadania urzędu likwidowanego pozostawiamy zespół w układzie urzędu dziedziczącego, nazywając go zespołem złożonym.

D. **Inwentarz archiwalny** czyli szczegółowy spis jednostek archiwalnych, jest wynikiem uporządkowania zespołu. Inwentarz zawiera w formie wstępu pierwsze konieczne wiadomości o dziejach i zasadzie uporządkowania zespołu. W części szczegółowej inwentarz zawiera następujące dane: sygnaturę, która opatruje się poszczególne jednostki archiwalne, treść lub tytuł poszczególnych jednostek, datę powstania jednostki oraz opis zewnętrzny. Pośród inwentarzy wyróżnić należy następujące typy:

- a) **Inwentarz książkowy** – sporządzony dla zespołów zamkniętych, czyli takich które zostały wytworzone przez urzędy już nie działające i nie ulegną powiększeniu
- b) **Inwentarz kartkowy** – sporządzony dla zespołów otwartych czyli wytworzonych przez urzędy nadal funkcjonujące i stale uzupełniające swą produkcję.
- c) **Inwentarz realny** – obejmujący jednostki rzeczywiście znajdujące się w zespole
- d) **Inwentarz idealny** – obejmujący jednostki znajdujące się w zespole oraz jednostki przechowywane w innych archiwach ale wchodzących kiedyś w skład tego zespołu

Skorowidze są to indeksy obejmujące hasło i sygnaturę odsyłające do jednostki archiwalnej, repertoria czyli skorowidze które zamiast haseł podają regesty dokumentów lub aktów oraz sumariusze które zamiast haseł podają regesty dokumentów i aktów ułożone według z góry założonego sposobu. Katalogi archiwalne porządkują akta pod określonym kątem widzenia i często noszą w tytule określenie katalog

3. Rozwój form kancelaryjnych i archiwalnych

- A. O konieczności gromadzenia dokumentów i aktów decydowały względy praktyczne. Stanowiły one podstawę dowodzenia w przewodzie sądowym
 - B. Dokument trafiający do kancelarii odbiorcy jest najstarszą formą kształtującą archiwa do XIV wieku. Kancelaria tego okresu wyłącznie gromadziła dokumenty obcego wystawcy, nie pozostawiając dokumentów wystawionych przez siebie. System porządkowania otrzymanych dokumentów sprowadzał się do oznaczenia cyfrowego
 - C. **Księga wpisów** jest formą kancelaryjną stosowaną w XIV – XVIII wieku
 - a) Kancelaria tego okresu przechowuje otrzymane dowody tytułów prawniczych, tworzy świadectwa i to autentyczne własnej działalności kancelaryjnej. Do tego celu służy księga w której wpisuje się dokumenty i akty wychodzące z kancelarii i przekazywane odbiorcy. Początkowo czyniono to w formie luźnych odpisów potem w formie regestrów wpisywanych do księgi, w końcu w formie odpisów wpisywanych do księgi. Ulega zmianom charakter prawny działalności kancelarii. Wpisuje ona do księgi nie tylko czynności własne ale i osób trzecich
 - b) Nie wszystkie urzędy prowadziły własne kancelarie. Terenowe władztwo państwowe dysponowało dwoma rodzajami archiwów: ziemskimi i grodzkimi. Samorząd stanowy wytworzyło duchowieństwo, które korzystało z kancelarii i archiwów kościelnych oraz mieszczaństwo, które dysponowało archiwami miejskimi oraz archiwami cechowymi
 - D. **Protokół czynności** to kolejny system kancelaryjny rozwijający się w Polsce w latach 1764-1795. Został zrealizowany jedynie w urzędach centralnych. Urzędy lokalne nadal posługiwały się księgą wpisów.
 - a) Dwie podstawowe grupy akt:
 - **Aneksy** – obejmujące podanie strony i dodatkowe akta zebrane już w kancelarii po zakończeniu sprawy często oprawiane w oddzielną księgę.
 - **Protokoły** – zapisane w księdze opisy posiedzenia kolegium podejmującego decyzję, protokół treści podjętej decyzji oraz protokół ekspedycji zawierający treść wyekspediowanego pisma.
 - b) Archiwum cechuje jasny układ na co wpłynęły wysokie kwalifikacje urzędników
 - E. Akta sprawy to kolejny etap rozwoju systemów kancelaryjnych. System ten do Polski dotarł wraz z rządami zaborców.
 - a) System aktów spraw koncentruje akta wokół sprawy jaką załatwia urząd. Ustawodawca polski dzielił akta na dwie kategorie:
 - A – posiadające trwałą wartość historyczną, po 15/10/5 latach są przekazywane do archiwów państwowych, akta stanu cywilnego po latach 100.
 - B – posiadające wartość znikomą lub w ogóle jej nie posiadające, przechowywane są w składnicach akt, a po upływie określonego czasu są niszczone.
 - b) Inicjatywa czynności kancelaryjnych może pochodzić od petenta, strony i wówczas pismo ma obieg kompletny. Jeżeli czynności kancelaryjne są wykonywane z inicjatywy urzędu, pismo nie ma obiegu kompletnego. Pismo, które wpłynęło do kancelarii wniesione przez stronę jest rejestrowane w dzienniku podawczym. Pismo zaś otrzymuje prezentę czyli informację jak zostało zarejestrowane w dzienniku podawczym.
 - c) Sposób przechowywania akt to registratura.
4. Metoda poszukiwań archiwalnych
- A. Historyk jest zobowiązany do wyczerpania źródeł każdym podejmowanym badaniem
 - B. Historyk musi najpierw określić urząd który potrzebne mu źródła produkował.

Przedmioty i wizerunki

XII NAUKA O ZNAKACH WŁADZY I PRAWA

1. Pojęcie i zakres nauki o znakach władzy i prawa

- A. Nauka o znakach władzy i prawa ma skomplikowaną genezę. W historii prawa zrodziła się bowiem jako archeologia prawnicza lub nauka o symbolach prawa, w historii jako insigniologia lub nauka o insygniach władzy. Archeologia prawnicza która prezentuje się jako kierunek najbardziej dojrzały rodziła się w ścisłym związku z historią prawa.
- B. Przedmiotem badań nauki o znakach władzy i prawa są zabytki materialne zarówno ruchome jak i nieruchome, związane z miejscem stanowienia i realizacji norm prawnych oraz narzędziami służącymi do ich realizacji.
- C. Zadaniem nauki o znakach władzy i prawa jest ustalenie widzialnych przejawów życia prawnego, w mniejszym stopniu okrywanie nieznanymi norm prawnymi.

2. Miejsca stanowienia i realizacji norm prawnych
 - A. Chodzi o miejsce o charakterze usługowym w stosunku do funkcji stanowienia i realizacji norm prawnych. Mogą to być określone miejsca stałe lub o charakterze bardziej skomplikowanym. Mogą one być wykorzystywane dla zebrań ogólnych bądź stanowić siedzibę władz, izby tortur, miejsca publikowania zarządzeń sądowych i wyroków. Dla wykonania kary śmierci służyły szafot, gilotyna, szubienica, kary na honorze: pręgierz, kuna, kłoda, a kary pozbawienia wolności: wieża górna i dolna lub podziemia.
 - B. Sądy miejskie musiały odbywać się w obrębie murów miejskich na rynku, względnie w budynku na ten cel przeznaczonym w ratuszu. Sala zaopatrzona w ławy ustawione w kwadrat. W nadzwyczajnych wypadkach sąd odbywał się poza zwykłym miejscem. Miejsce tortur zazwyczaj znajdowało się w podziemiach ratusza, pozbawionych światła dziennego. Izba była wyposażona w narzędzia tortur, krucyfiks i niekiedy dzwonek. Miejsca straceń wyposażone w różnego typu szubienice, znajdowały się poza obrębem miasta, zawsze nieopodal drogi publicznej. Obok kary śmierci przez powieszenie, wykonywano inne rodzaje tej kary. Często miejsce to było zabudowane specjalnym podwyższeniem z kamieni i ziemi lub rusztowaniem z drewna. Wyrok śmierci przez ścięcie głowy był wykonywany przed ratuszem. Posiadanie przez miasto szubienicy było przywilejem. Inne kary były wykonywane na rynku zazwyczaj pod pręgierzem. Był to słup kamienny lub drewniany do którego przy pomocy żelaznej obręczy nakładanej na szyję przytwierdzano skazańca. Karę pozbawienia wolności wykonywano w wieży. Ogłoszenia sądowe były publikowane bądź ustnie przez woźnego bądź pismem przez umieszczenie w widocznym miejscu. Woźny ogłaszał je na czterech rogach rynku a przytwierdzano je na drzwiach gmachów publicznych ratusza lub kościoła parafialnego.
3. Narzędzia i sprzęty służące do realizowania norm prawnych
 - A. Narzędzia używane w postępowaniu administracyjnym, sądowym oraz obrocie handlowym. Administracja używała specjalnych narzędzi do przekazywania określonych sygnałów. Były to dzwon zawieszony na ratuszu, bęben, trąbka, piszczałka, słup sygnalizacyjny ustawiony przed ratuszem, chorągiew lub wiecha słomiana na nim zawieszona, tablica ogłoszeń, tabliczki przekazywane sobie przez zainteresowanych. Cechy posługiwały się skrzynkami w których przechowywano przywileje, księgi, pieniądze oraz specjalnymi pucharami. Członków cechu cechmistrz zwoływał na zebranie przy pomocy konwencjonalnej cechy.
 - B. Dla zapewnienia właściwego przebiegu postępowania sądowego konieczne były stoły i ławy, specjalne krzesło sędziowskie. Do składania przysięgi służyły relikwie, krzyż, tablica z rotą przysięgi. Pozew musiał być uwierzytelniony przez użycie laski lub pierścienia sędziowskiego albo pieczęcią sądową. Tortury wymagały narzędzi do unieruchomienia torturowanego a do ich przeprowadzania używano śrub do zgniatań palców, zacisków na nogi, obroży z kolcami, kołysek wybitych gwoździami. Karę śmierci wykonywano przy pomocy topora, miecza katowskiego, pałki, koła, pała lub stryczka. Do wykonywania kar na honorze służyły piętna, kamienie i krzesła hańbiące, becza, obroża, kaganiec, laska hańbiąca lub tablica z wypisanym wyrokiem którą należało nieść przez miasto. Do kary pozbawienia wolności służyły kajdany, kłoda a także pręgierz
 - C. W obrocie handlowym posługiwano się wzorcowymi miarami i wagami, tabliczkami pokwitowań oraz młotkiem do przeprowadzania licytacji.
4. Strój jako forma rytuału prawnego
 - A. Rytuał prawny posługiwał się wieloma przedmiotami.
 - B. Szczególne zainteresowanie budzą stroje stanowe a wśród nich strój panującego: koronacyjny i uroczysty. W Polsce strój koronacyjny wykształcił się w pierwszej połowie XV wieku i w pełni odpowiadał ceremonialnemu strojowi liturgicznemu biskupa. Zaliczamy tutaj także stroje szlacheckie, skomplikowane stroje duchowieństwa określające ich funkcje hierarchiczne, stroje uniwersyteckie oraz mieszczańskie. Wszystkie te rodzaje strojów mają za zadanie określić sytuację społeczną użytkownika i wyróżnić go spośród pospolitego tłumu. Stroje urzędnicze mają za zadanie określić zakres i charakter władzy którą dysponuje użytkownik. Rozróżniamy tutaj stroje urzędników sądowych, dworskich, państwowych i miejskich. Strój wojskowy mający za zadanie odróżniać stopnie oraz bronie. Dużą grupę zabytków stanowią stroje specjalne, mające odróżniać na stałe lub przejściowo określone grupy ludzi. Były przeznaczone dla Żydów, konwertytów, nierządnic i skazańców.
5. Atrybuty, symbole i znaki rytuału prawniczego
 - A. Władza była zaopatrywana specjalnym znakiem symbolicznym lub realistycznym, atrybutem. Atrybuty panującego to berło, but, chorągiew, diadem, jabłko królewskie, kapelusz, korona, włócznia, laska, łańcuch, miecz, pas, pierścień, płaszcz, tarcza, tron. Najwięcej zainteresowania budzi korona. Ze względu na ich funkcje należy wyróżnić następujące korony: koronacyjna, homagialna, osobista, hełmowa, egzekwialna, wotywna, grobowa. Ze względu na technikę wykonania można je podzielić na: kabłąkowe, heł-

mowe, płytowe, obręczowe i liliowe. Ze względu na symbolikę ustrojowo-polityczną należy wymienić papieską tiarę. Polskie insygnia koronacyjne swą metryką sięgają czasów Bolesława Chrobrego. Insygnia polskie to korona, miecz, berło, jabłko i pierścień.

- B. Atrybuty i symbole niekiedy były barwione, rzadko występowała wielobarwność. Stosowanie barw czystych było ściśle określone.
 - C. Znaki rytuału prawnego miały spełniać funkcje realne. Osoby prawne i fizyczne używały swego herbu, gmerka lub pieczęci, notariusz publiczny signum notarialnego. Znakami były zaopatrywane rzeczy i budynki w celu odróżnienia od innych. Znaki były umieszczane także na oznaczenie uprawnień.
6. Formy rytuału prawniczego
- A. Formy rytuału prawniczego dzieli się na stosowane stale w różnych aktach prawnych i na stosowane w aktach jednego tylko typu. Ważna jest pozycja ciała: panujący siedzi na tronie, naganający wyrok siedzi na ławie sądowej, strony stoją w czasie publikowania wyroku, stoi się składając przysięgę. Ważny jest sposób usytuowania osób po lewej lub prawej stronie monarchy. Do rytuału prawnego należy noszenie lub zdejmowanie szat lub ich części czy też rynsztunku rycerskiego. Ważne jest noszenie stroju urzędniczego, noszenie lub odkładanie broni czy też rękawic. Obowiązek poszczenia przed sądem bożym czy pasowaniem na rycerza. W pewnych sytuacjach nieodzowny jest wjazd na koniu.
 - B. Formy rytuału prawniczego stosowane w aktach jednego rodzaju mogą zachodzić w życiu państwowym i społecznym. W tym ostatnim przypadku w życiu rycerstwa ma miejsce pasowanie, nadanie lenna, nobilitacja. Mieszczanina przyjęcie obywatelstwa miejskiego do cechu, chłopu popadnięcie w pańszczyznę i uwolnienie od niej. Wszystkie stany stosują właściwy sobie rytuał przy zaręczynach, zaślubinach, pokładzinach, adopcji. Czynnościom procesowym towarzyszy rozbudowany rytuał właściwy dla każdego stadium procesowego.
 - C. Szczególne miejsce zajmowała koronacja władcy. Ceremonie koronacyjne poprzedzone pogrzebem zmarłego króla trwały trzy dni.

XIII NUMIZMATYKA

- 1. Pojęcie i zakres numizmatyki
 - A. Nazwa **numizmatyki** pochodzi od greckiego słowa nomisma które oznacza monetę, a które wywodzi się od nomos które oznacza prawo. Tak więc nazwa określa podstawową funkcję pieniądza – normatywną działalność w społeczeństwie posługującym się monetą.
 - B. Pojęcie **numizmatyki** jako nauki o monecie użytkowej w przeszłości nie jest jednoznaczne. Definicja poszerzająca rozciąga pojęcie numizmatyki na monety oraz na przedmioty moneto podobne zbliżone swym wyglądem zewnętrznym do monet oraz na przedmioty pełniące takie same funkcje jak monety. Definicja zawężająca ogranicza zakres numizmatyki tylko do monet.
- 2. Zagadnienia ogólne numizmatyki
 - A. **Pieniądz** w istocie rzeczy jest towarem szczególnego rodzaju gdyż pełni rolę ekwiwalentu wszystkich innych towarów i staje się miernikiem ich wartości.
 - a) **Moneta** jest to pieniądz wykonany albo z czystego kruszcu albo ze stopu posiadające określone cechy
 - b) **Bilon** to moneta zdawkowa drobna używana do regulowania drobnych płatności, wybijana w średniowieczu i nowożytności z miedzi, dzisiaj ze stopu aluminium, stali.
 - c) **Banknot** to zobowiązanie się banku emitującego go do wypłaty odpowiedniej sumy w monecie w zasadzie bitej w złocie ale nie zawsze, od II wojny światowej banknoty stały się pieniędzmi papierowymi.
 - d) **Bon pieniężny** to środek zastępujący w szczególnych okolicznościach pieniądza.
 - B. **Moneta** jest to sztuka metalu o określonej próbie, wadze i kształcie zaopatrzona znakiem władzy gwarantującym jej wartość jako pieniądza. Funkcje ekonomiczne monety rozwijały się wraz z rozwojem samego pieniądza. W Polsce średniowiecznej pojęcie monety było dość uproszczone.
 - C. Tworzywem monet jest zawsze metal, kruszce szlachetne: złoto srebro i miedź.
 - D. **Ciężar monety** to zasadniczy czynnik warunkujący jej wartość. Ciężar był sprawdzany w mennicy.
 - E. **Stopa mennicza** jest to liczba monet danego gatunku wybijanych z podstawowej jednostki wagowo pieniężnej kruszcu. Liczbę tę oblicza się dzieląc wagę jednostki podstawowej przez wagę monety pomnożoną przez próbę monety.
 - F. Cechy zewnętrzne monet to ich wymiary, kształty i znaki rozpoznawcze połączone z napisem. Większość monet jest okrągła lub o kształcie doń zbliżonym, monety o innych kształtach to klipy. Dwie płaszczyzny monety rozróżnia się według wybitego na nich stempla: strona główna czyli awers zawiera zasadniczą treść stempla: imię portret, znak pana menniczego, druga strona to rewers o treści drugorzędnej. Monety jednostronne to brakteaty, pojawiają się w XII-XV wieku w Europie Środkowej.

- G. **System pieniężny** jest to ustalony układ szeregu jednostek pieniężnych o różnej wartości legalnie używanych i pozostających od siebie w określonym stosunku wyrażającym się zazwyczaj w liczbach prostych.
 - H. **Kurs monety** wykonanej w kruszcu szlachetnym odpowiada wartości owego kruszcu oraz pracy włożonej w jego obróbkę i sporządzenie zeń monety, jest to kurs realny. Należy odróżnić banknot i notę państwową od pieniądza papierowego. Banknot i nota zawsze są wymienne na monety kruszczowe lub kruszec szlachetny. Kiedy nie są wymienne na monetę kruszczową uzyskują miano pieniądza papierowego
 - I. **Mennica i prawo mennicze** są domeną władzy sprawującej nadzór nad monetą lub będącej właścicielem tej monety. Mennica to zorganizowany warsztat produkujący monety znajdujący się pod nadzorem władzy państwowej.
3. Znaleziska monet i zagadnienia obiegu monety
 - A. Większość zabytków numizmatycznych pochodzi ze znalezisk.
 - B. Powody zakopywania monet mogły być różnorakie, okres ich zalegania w ziemi stanowi etap rzejskiowy pomiędzy ich użytkowaniem społecznym a badawczym. Kryteria zmierzające do ustalenia charakteru znaleziska:
 - a) Kryterium ilościowe
 - b) Zawartość i miejsce znaleziska dzieli je na wewnętrzne i zewnętrzne
 - c) Znaleziska pierwotne i wtórne
 - C. Analiza znalezisk numizmatycznych
 - a) Badanie struktury znaleziska w zasadzie daje odpowiedź na pytanie jaka moneta była w obiegu na terenie znaleziska
 - b) Chronologiczną rozpiętość znaleziska wyznaczają najstarsze i najmłodsze monety zespołu nazywane monetami początkowymi i końcowymi
 - c) Rozprzestrzenienie monety
 - d) Obieg monet stanowi przedmiot badań nad historią pieniądza.
 - D. Zasięg obiegu monety był kształtowany wielkością i jakością kruszcu z którego monety były wykonane.
 - E. W miarę upływu czasu maleje czas użytkowania monety
 - F. Rozdrabnianie monet, częste w średniowieczu. Ułamki mogą być wynikiem przypadkowego pęknięcia monety lub zachodziła świadoma działalność. Rozróżnia się ułamki regularne i nieregularne. Zjawiskiem pokrewnym rozdrobnieniu jest obrzynywanie monet polegające na obcinaniu krążka monety w pobliżu jej krawędzi.
 4. Polska moneta średniowieczna
 - A. Systemy pieniężne decydujące o systemach wagowych i obrachunkowych stosowane w Polsce średniowiecznej nie odbiegają od stosowanych w ówczesnej Europie. Ze względu na stosowaną podstawową jednostkę monetarną wyróżnia się dwa okresy: denarowy i groszowy. Punktem wyjścia dla polskich systemów pieniężnych w średniowieczu był tzw. system karoliński, wprowadzony w państwie Karola Wielkiego.
 - a) System karoliński był monometaliczny i czterostopniowy. Obol i denar był realizowany monetarnie reszta była wagowo pieniężna. 1 funt = 20 solidów = 240 denarów = 480 oboli
 - b) System marki zwany systemem grzywny. Marka zastąpiła karoliński funt. 1 grzywna = 4 wiardunki = 24 skojce = 96 kwarty, system grzywny od XIV wieku 1 grzywna = 4 wiardunki = 24 skojce = 48 grosze = 96 kwarty
 - c) Istniała także grzywna kujawsko mazowiecka stosowana na Mazowszu od 1530 roku, był on wypadkową systemów stosowanych w Polsce i przez Krzyżaków
 - B. Gatunki monet są pochodną ich wartości substancjalnej i wyrażają określoną ilość kruszcu zużytego do zrealizowania egzemplarza monety. Określenia gatunków wykreślając ich układ nie zmieniają się wraz z nimi ale wykazują inercję i trwałość. Nazwy poszczególnych gatunków kształtowały się już w mennicach. Nazwy kształtowane w toku obiegu wiążą się z cechami zewnętrznymi monety. Nazwa gatunkowa może wywodzić się od nazwy podstawowego dla systemu znaku pieniężnego w powiązaniu z liczebnikiem albo jest od niej niezależna. Może ją stanowić nazwa jednostki pieniężnej albo być od niej niezależna. W średniowieczu ta sama nazwa gatunkowa nawet w ramach tego samego systemu nie oznacza takiej samej wartości substancjalnej monety.
 - a) **Denar** w Polsce był do przełomu XII/XIV wieku jedynym gatunkiem produkowanej monety. W XV/XVI wieku nazywany był obolem. Przetrwał do XVII wieku. W średniowieczu denar oznaczał w ogóle monetę oraz jednostkę wagowo-pieniężną, odpowiadającą 1/240 grzywny.

- b) **Halerz** przez Czechy dotarł w XIV wieku na Śląsku. Waga jego wynosiła około 0,25 g. Utrzymały się do połowy XVI wieku
 - c) **Obol** był drugim obok denara gatunkiem monety europejskiej. W Polsce nie był w ogóle produkowany. W XV i XVI wieku nazwy obola i denara utożsamiały się. Obol był również jednostką wagową służącą do mierzenia złota.
 - d) **Ternar** to nazwa właściwa tylko numizmatyce polskiej jako określenie potrójnej wielkości denara. Pojawia się po 1333 roku. Po roku 1407 zaprzestano ich produkcji.
 - e) **Kwartnik** był pierwszą jednostką niezależną od denara, produkowaną do końca XIII wieku. Nazwa oznacza jednostkę wagowo-pieniężną odpowiadającą $\frac{1}{4}$ skojca tj. $\frac{1}{96}$ grzywny. Istniało kilka odmian:
 - Kwartniki śląskie stanowią pierwszą w Europie środkowej grubą monetę srebrną.
 - Kwartniki krakowskie bite przez Kazimierza Wielkiego odpowiadały połowie grosza krakowskiego, tj. $\frac{1}{4}$ skojca czyli $\frac{1}{96}$ grzywny. Po śmierci Kazimierza Wielkiego zaprzestano jego produkcji aby znowu podjąć ich produkcję za Władysława Jagiełły. Kwartnik uzyskał nazwę ternera będąc wartością $\frac{1}{6}$ grosza czyli 3 denarów. Obok tego bito kwartniki odpowiadające $\frac{1}{2}$ grosza. Wskutek tego pojęciem kwartnika zaczęto określać każdą monetę większą od denara a mniejszą od grosza.
 - f) **Grosz** to określenie początkowo monety grubej lub dużej. Pojawiły się pod koniec XII wieku w miastach włoskich, w 1300 w Czechach, w 1329 na Węgrzech, około 1339 w Miśni i około 1365 w Polsce. Dużą rolę w Polsce odegrały grosze czeskie.
 - Grosze czeskie lub praskie zostały wprowadzone przez reformę Wacława II. Były bite z prawie czystego srebra. Grosz był odpowiednikiem 12 denarów. Od początku XIV wieku rozprzestrzeniły się w całej Europie. W Polsce stały się jednostką przeliczeniową monety krajowej.
 - Grosze krakowskie bite były tylko za panowania Kazimierza Wielkiego w latach 1365-1367.
 - Grosz śląski powstał pod koniec XV wieku
 - g) **Półgrosz** nie jest derywatem grosza a został wprowadzony przez Kazimierza Wielkiego. Półgrosz to gruby kwartnik. Bito je przez cały XV wiek. Półgrosz zyskał sobie dominującą rolę wśród monet XV i początków XVI wieku.
 - h) **Szeląg** to nazwa notowana już w VI-VIII wieku. W systemie karolińskim solid stał się jednostką obrachunkową równą 12 denarom. Szeląg stanowił równowartość $\frac{1}{3}$ grosza. Monetą taką były jedynie mennice krzyżackie, pruskie i pomorskie, polskie dopiero od Stefana Batorego.
 - i) **Monety złote** bite w Polsce pojawiają się tylko efemerycznie. W wypadku konieczności zawarcia transakcji przy pomocy złota posługiwano się złotem naturalnym w postaci np. piasku złotego. Złota moneta dukat była bita dwukrotnie w średniowieczu, za Władysława Łokietka i Aleksandra Jagiellończyka ale zachowały się tylko dukaty Łokietkowe. Częściej bito monetę złotą na Śląsku i Pomorzu, a po 1457 próby bicia jej podejmował za zgodą króla Gdańsk.
- C. Cechy zewnętrzne monety średniowiecznej
- a) **Stempel** czyli odcisk tłoka menniczego na monecie służy do uwierzytelnienia monety jako pieniądza pod względem prawnym i gwarancji jego wartości ekonomicznej. Służy do manifestacji różnorodnych treści politycznych lub ideologicznych jest cechą rozpoznawczą monety. Składa się z pola zawierającego wyobrażenie lub napis z otoku zawierającego legendę. Niekiedy występują dwa otoki wewnętrzny i zewnętrzny. W Polsce od połowy XIV wieku posługiwano się różnorodnymi stemplami od połowy XIV wieku obserwuje się tendencje do ujednolicenia stempli. Treść stempla w napisie i w wyobrażeniu wiąże się ze sferą życia politycznego i religijnego. Stanowi jej metrykę która umożliwia rozpoznanie monety. Z metryką niejednokrotnie wiąże się zjawisko pretensyjności jeżeli moneta wyraża jakieś pretensje np. polityczne. Określenie treści stempli wczesnośredniowiecznych nie jest łatwe. Wyłączyć należy np. możliwość upamiętnienia jakichś wydarzeń przy pomocy monet. Treść monety stanowi wyobrażenia pana menniczego jego znak rozpoznawczy lub jego świętego patrona. Przy okazji ujawniały się jakieś monety okolicznościowe.
 - b) **Legenda** to napis umieszczony na stemple monety. Może być otokowa lub połowa. Najczęstsza jest legenda otokowa, niekiedy podwójna. Legenda przeniesiona też jest legenda otokową ale rozpoczynającą się na awersie a kończącą na rewersie. Początek legendy oznacza krzyżyk inicjalny lub punkt i czyta się ją zgodnie z ruchem wskazówek zegara. Legendy polowe są zwykle jednowierszowe. Napisy o charakterze monogramu nie są legendami lecz wyobrażeniami. Językiem legend jest łacina. W XII wieku pojawiają się legendy hebrajskie, wyjątkowo w języku polskim lub niemieckim. Pismo legend jest łacińskie z wyjątkiem legend hebrajskich i denarów Bolesława Chrobrego z napisem cyrylicznym. Dukt pisma jest zgodny z rozwojem współczesnej epigrafiki. Cyfry pojawiają się na monetach pod ko-

niec XV wieku i składają się one na daty roczne. Pismo legend jest mało staranne. Treść legend sprowadza się do kilku zasadniczych elementów. Są to: imię władcy i jego tytuł, nazwa miejscowości, imię mincerza, data emisji, nazwa gatunku monety, imię świętego patrona, opis wyobrażenia umieszczonego na stemplu i formuły religijne. Nie muszą one występować wszystkie na każdej monecie. Stosuje się dowolny dobór tych elementów. Imię władcy do połowy XIV wieku występuje w nominatiwie, potem z reguły w genetiwie. Nazwa miejscowości określa mennicę w której moneta została wybita.

- c) **Wyobrażenia plastyczne** stanowią część istotną stempla. Treść wyobrażeń jest niejednokrotnie związana z legendą, ilustrując ją, uzupełniając lub zastępując. Stąd odnosi się do pana menniczego, jego godności, miejsca wybitcia monety i różnych treści politycznych i ideologicznych. Wyobrażenia władcy pojawiają się na przełomie X/XI wieku i są jednym z najczęstszych motywów. Pozbawione są wartości portretowych. Typ stempla majestatowego pojawia się na monetach Władysława Hermana. Postać świętego patrona i motyw korony pojawiają się w drugiej połowie XIII wieku stając się stałym motywem od czasów Kazimierza Wielkiego. Podobne funkcje pełniło wyobrażenie heraldyczne, dynastyczne i państwowe. Motyw heraldyczny to godło dynastyczne Piastów – orzeł – który zaczyna pojawiać się w monetach od XIII wieku. Obok herbów dynastycznych pojawiają się herby terytorialne. Symbole religijne są charakterystyczne dla monet wczesnośredniowiecznych

D. Produkcja mennicza i prawo mennicze od chwili pojawienia się monety w Polsce są domeną państwa.

- a) Wykonawcami monet byli mincerze czyli pracownicy mennicy.
- b) **Mennica** była początkowo niewielkim warsztatem produkcyjnym, potem rozrasta się. Głównym urządzeniem były piece do topienia kruszcu oraz kowadła, młoty, tłoki do wybijania stempli.
- c) Proces produkcyjny rozpoczynano od oczyszczenia otrzymanego srebra i dodania odpowiedniej ilości oczyszczonej miedzi dla sporządzenia stopu odpowiadającego próbie, którą miała mieć moneta. Stop był wlewany do odpowiednich form glinianych lub rowków wykonanych w ziemi i w ten sposób uzyskiwano sztaby zwane kanami. Kany rozklepywano na kowadłach do uzyskania odpowiedniej grubości z której wycinano krążki za pomocą nożyc albo odpowiedniego przebijaka. Odpady ponownie przetapiano na sztaby. Krążki poddawano bieleniu w mechanicznie obracanej na osi beczce z miałem węglowym. Półsurowiec poddawano procesowi bicia monety za pomocą stalowych tłoków przygotowywanych w mennicy.
- d) Zwierzchność mennicza była jednym z atrybutów władzy monarszej. Było to prawo do ustalania stopy, jakości, obiegu monety. Regale mennicze to prawo do dochodów z bicia monety.
- e) Przymus użytkowania monety państwowej wynika z prawa zwierzchności menniczej, dotyczył on obowiązku dokonywania transakcji i płatności przy pomocy monety państwowej i posługiwania się monetą aktualną.
- f) **Przywileje mennicze** obok immunitetów skarbowych nadwyřęzały prawo wyłączności monarszej. Przywileje takie najwcześniej bo w połowie XII wieku otrzymali biskupi w postaci dziesięciny menniczej, tj. prawa do 1/10 dochodu książęcego czerpanego z mennic. Innym przywilejem były zezwolenia bezpłatnego przebijania określonej ilości srebra w mennicach państwowych na monetę obiegową. Przywilej ten był udzielany instytucjom kościelnym w pierwszej połowie XIII wieku. Były to przywileje jednorazowe. Przywilej bicia monety z własnego srebra w prywatnych mennicach pod stemplem państwowym ograniczał wyłączność monarszą i regale mennicze.
- g) **Falszerstwo** czyli bezprawne naruszenia wyłączności menniczej było surowo karane. Producenci fałszywych monet i ich użytkownicy podlegali karze śmierci przez spalenie

5. Polska moneta nowożytna

A. System pieniężny polski w czasach nowożytnych w zasadzie nie uległ zmianie, ale dwukrotnie została przeprowadzona gruntowna reforma. Nadal obowiązuje jako podstawa wagowa marka (grzywna). System zmienia się z monometalicznego na bimetaliczny. Okres ten nazywa się złotowym lub dukatowo-talarowym.

- a) Zasadniczą zmianę w systemie monetarnym wprowadzono w 1528, zostały zrealizowane postulaty bicia złotych monet, dukatów. Oznaczało to wprowadzenie nowej monety obrachunkowej, złotego polskiego. Kopa wyparła pojęcie marki jako jednostki obrachunkowej.
- System obrachunkowy złotego polskiego: 1 złoty polski = 5 szóstaków = 10 trojaków = 30 groszy = 60 półgroszy = 90 szelągów = 180 ternarów = 54 denarów
 - System obrachunkowy grzywny krakowskiej: 1 grzywna = 4 wiardunki = 24 skojce = 8 szóstaków = 16 trojaków = 48 groszy = 96 półgroszy = 144 szelągów = 288 ternarów = 864 denarów

- b) Ważną zmianę wprowadziła reforma z 1766. Polegała ona na przyjęciu jako podstawowej jednostki wagowej marki kolońskiej w stosunku do monet srebrnych i grzywny holenderskiej w stosunku do monet złotych, dukatów. Złoty i grosz nadal zostały podstawą systemu obrachunkowego. Obok monet srebrnych wprowadzono miedziane stosowano typowy system bimetaliczny. Z dawnych monet jako jednostka obrachunkowa pozostał bez zmian dukat czyli czerwony złoty liczący 30 groszy. Przyjęty przez reformę stanisławowską system stopy jest nazywany konwencjonalnym i obowiązywał już w ówczesnej Europie środkowej. Okazało się iż monety bite wedle tego systemu mają niewłaściwy stosunek złota do srebra korzyść tego ostatniego.
- System obrachunkowy monet bitych w srebrze: 1 grzywna = 10 talarów = 20 półtalarów = 40 dwuzłotówek = 80 złotych = 160 półzłotówek = 320 groszy
 - System obrachunkowy monet bitych w miedzi: 1 funt miedzi = 40 trojaków = 120 groszy = 240 półgroszy = 360 szelągów
- B. Gatunki monet w okresie nowożytnym są szczególnie liczne
- a) **Złoty** – był jednostką obrachunkową jak i monetą obiegową. Rozróżnienie to dokonało się na przełomie XV/XVI wieku. Próby bicia złotej monety podjął Zygmunt Stary i Zygmunt August oraz Zygmunt III bijąc tzw. lekkie talary. Jan Kazimierz bił tyńfy będące pierwszą monetą złotówkową. Kolejne złotówki wypuszczono po reformie 1766 bite w srebrze będące właściwie czterogroszówkami.
- b) **Grosze** wprowadziła reforma z 1526 i zawierały one trzy razy mniej srebra i wypuszczano je odtąd bez przerwy. Reforma stanisławowska wprowadziła bicie groszy ze srebra i z miedzi. Szerokie upowszechnienie monety groszowej zmusiło do bicia jej wielokrotności i pomniejszeń:
- Półgrosz czyli średniowieczny kwartnik
 - Półtorak wielokrotność półgrosza pomniejszenie trojaka
 - Dwugrosze
 - Trojaki miały wartość 3 groszy i były je tylko mennice koronne. Przedmiot masowych fałszerstw.
 - Szóstaki podręczna moneta obiegowa
 - Dziesiątaki bite w bilonie srebrnym
- c) **Denary** pojawiają się za czasów Zygmunta III. Wielokrotnościami denara były:
- Dwudenary
 - Trzeciaki czyli ternary
- d) **Talary** zostały wprowadzone w 1578. 1 talar = 35 groszy. W pierwszej ćwierci XVII wieku wytworzyły się trzy typy talarów: medalowe, bite z okazji wydarzeń szczególnego znaczenia; lekkie odpowiednik złotego polskiego, bite w srebrze; ciężkie. Monetarnymi pomniejszeniami i powiększeniami talara były:
- Półtalary
 - Ćwierć talary
 - Moneta dwutalarowa
 - Moneta sześciu talarowa
 - Za Augusta II Sasa augustodory i 2 augustodory odpowiadające 10 talarom
- e) **Szelągi** były emitowane jedynie dla ziem pruskich. Od Stefana Batorego powszechnie używana moneta. Za Jana Kazimierza bita w miedzi
- f) **Orty** – początek XVII wieku, miasta pruskie, wartość 10 groszy i wzrasta,
- g) **Dukaty**, złote monety bite przez cały okres zostały nazwane czerwonymi złotymi lub czerwieńcami. Wielokrotności dukata:
- Portugały – bite za Stefana Batorego, Zygmunta III, Władysława VI, Jana Kazimierza, 10 dukatów
 - Półportugały – 5 dukatów bite za Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza
 - Czterodukatówki – bite za Stefana Batorego, Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza
 - Trzydukatówki
 - Dwudukatówki
 - Półtoradukatówki
 - Półdukatówki
- h) Monety polsko-saskie bite za obu Sasów bez zgody sejmu pod herbami polskimi, pogłębiły chaos monetarny
- i) Monety litewskie
- j) **Efraimitami** nazywamy fałszywe monety polskie, bite i wprowadzone do kraju przez Fryderyka II

- k) Pieniądże papierowe po raz pierwszy w Polsce zostały wypuszczone przez Komisję Skarbową podczas powstania Kościuszki
- C. Cechy zewnętrzne monet nowożytnych uległy przemianom
- a) **Stempel** nie jest już stwierdzeniem oświadczenia władzy ale państwa. Następuje ujednolicenie cech zewnętrznych monety. Większa dbałość o artystyczny wygląd monety, postępy w technice rytowniczej i w technice mennicznej. Stempel monety nowożytnej utrzymał wszystkie cechy wypracowane już w średniowieczu. Doszła tylko jedna cecha na dukatach Stanisława Augusta mianowicie rant albo legenda obrzeżna. Istnieje spora różnorodność typów stempli. Moneta zaczyna pełnić również funkcję medala pamiątkowego
 - b) **Legenda** również nie ulega zasadniczym zmianom. Jedynie pismo nadal epigraficzne zyskuje cechy humanistyczne. Język legend jest łaciński, emisja jest zaopatrzona w datę jej wybicia. Treść legend ulega wyraźnemu zubożeniu. Wyróżniają się dwa typy legend stosowane równocześnie. Na awersie zamieszcza się imię i możliwie najpełniejszy tytuł króla, na rewersie dane dotyczące nominalnej wartości monety oraz datę emisji. Legendy otokowe
 - c) **Wyobrażenia** uległy ujednoliceniu. Strona główna przedstawia popiersie króla z insygniami władzy, są to zindywidualizowane portrety.
- D. Mennice i prawo menniczne w okresie nowożytnym znalazło się w rękach reprezentacji stanowej, sejmu. **Mennice** są państwowe dzierżawione przedsiębiorcom. Wiele mennic ma charakter efemeryczny, niektóre złote monety były bite zagranicą. Prawo bicia monety należało tylko do państwa a było wykonywane przez sejm i wydawane przez ordynacje oraz działającą z jego ramienia Komisję Skarbową. Własną monetę za zgodą sejmu biły Gdańsk, Elbląg i Toruń. Własność menniczną naruszały monety prywatne, bite i wprowadzane do obiegu na określonym terenie i regulujące stosunki pieniężne pomiędzy ich właścicielem a związaną z nim gospodarczo grupą ludzi.
6. Moneta państw zaborczych
- A. Państwa zaborcze nie od razu wprowadziły na terenach zabranych własną monetę. Uczyniła to tylko Rosja. Austria i Prusy zmierzały do tworzenia pomostów między systemem monetarnym polskim a swoim.
 - B. Austria już w 1774 wypuściła znaczną ilość miedzianych szelągów z herbem Galicji i niemiecką legendą, później wypuszczono srebrną monetę z legendą łacińską i z portretem cesarzowej Marii Teresy i herbem Galicji. System pieniężny austriacki należał do bardziej skomplikowanych w Europie. Obok monet złotych i srebrnych istniały pieniądze papierowe których wartość nominalna nigdy nie odpowiadała wartości handlowej. Reforma wprowadziła talara – guldena. Kolejna reforma oparła się na złocie i jednostce monetarnej koronie dzielonej na 100 halerzy. System ten utrzymał się do upadku monarchii austro-węgierskiej
 - C. Prusy po pierwszym rozbiórze dla zagarniętych ziem polskich wprowadziły monety których wartości miały być podstawą przygotowania unifikacji monetarnej. Był to gulden polski. Wypuszczono też szelągi pruskie, półgrosze, grosze o trojaki. monetarny system pruski w drugiej połowie XVIII wieku oparty był o grzywnę kolońską jako jednostkę wagową oraz o talar jako jednostkę obliczeniową. Ostatnią reformę przeprowadzono w latach 1871-76. System wagowy oparto na systemie metrycznym, obliczenia na marce dzielonej na 100 fenigów. Marka była bita w srebrze. Pieniądz papierowy o przymusowym kursie pojawił się w Prusach w 1807 roku.
 - D. Rosja była jedynym spośród państw zaborczych które nie podejmowało prób stworzenia przejściowego okresu w systemie monetarnym dla ziem polskich. Od razu wprowadziła własny system. Był on oparty na systemie dziesiętnym 1 rubel = 100 kopiejek.
7. Polska moneta porozbiorowa i po uzyskaniu niepodległości
- A. Księstwo warszawskie zaczęło bić własną monetę w 1810 roku. Stopę przystosowano do monety pruskiej, nazwy przywrócono stanisławowskie. Bito w miedzi grosze i trojaki, w bilonie 5 i 10 groszy, w srebrze złotówki, dwuzłotówki i talary oraz w złocie dukaty. Mają one herb Księstwa lub portret księcia
 - B. Księstwo polskie rozpoczęło bicie własnej monety w 1816 roku. Podstawa systemu pieniężnego stały się jako jednostki wagowe dla monet złotych srebrnych nowa grzywna kolońska, dla miedzianych funt koloński. podstawową jednostką obliczeniową pozostał złoty polski, system obliczeniowy skonstruowano tak że zbliżał się on do systemu dziesiętnego. W roku 1834 zmieniono stopę monety Królestwa dostosowując ją do stopy monety rosyjskiej oraz Orla polskiego usunięto z herbu Rosji, zastępując go św. Jerzym, legendę wprowadzono dwujęzyczną, polską i rosyjską. Po kolejnych zmianach ostatecznie monetę polską przestano wybijać w 1866
 - C. Wolne Miasto Kraków posługiwało się monetą Królestwa Polskiego.

- D. Polska odrodzona znalazła się w trudnej sytuacji monetarnej. W obiegu znajdowały się pieniądze wszystkich trzech zaborców. W roku 1919 podjęto decyzję podtrzymania marki polskiej jako przymusowego środka płatniczego przygotowując reformę pieniądza. 11 I 1924 został ogłoszony dekret o reformie walutowej. Wprowadził on jako podstawową jednostkę obliczeniową złoto 1 złoty = 100 groszy. Ten system obliczeniowy obowiązuje do dziś.

XIV SFRAGISTYKA

1. Pojęcie i zakres **sfragistyki**
 - A. Nazwa pochodzi od greckiego słowa oznaczającego pieczęć. Sfragistyka jako nauka bada pieczęć jako źródło historyczne.
2. Historia pieczęci
 - A. **Pieczęć** była znana już w IV tysiącleciu. Starożytność używała jej jako znaku własnościowego. Stosowano tłoki kamienne lub metalowe. Na Wschodzie pieczęć pełniła funkcje oznacznika własności. W Grecji funkcje pieczęci ulegają rozszerzeniu, zabezpieczają tajemnicę korespondencji. W IV/III wieku p.n.e. pieczęć służy do umocnienia wiarygodności pisma
 - B. W średniowieczu pieczęć kształtował rozwój dokumentu. Za Karolingów pieczęć występuje jako środek koroboracji dokumentu. Jest środkiem legalizacji dokumentu. W XII-XIV wieku pieczęć w kancelariach papieskiej, cesarskiej i królewskiej staje się wyłącznym środkiem legalizacji dokumentu. Od 1166 brak pieczęci, jej uszkodzenie, powodowało nieważność dokumentu
 - C. W czasach nowożytnych rozwój pieczęci wiąże się z rozwojem kultury słowa pisanego. Pojawia się nowa forma pieczęci zaczyna zamykać treść pisma oraz jako pieczęć nagłówkowa służy do czynności manipulacyjnych. W czasach współczesnych pieczęć jest reprezentantem władzy państwowej, osób prywatnych i spełnia funkcje środka dowodowego wiarygodności.
 - D. W Polsce pieczęć jest recepcją obcą. W XIII wieku w Polsce pieczęć stanowi istotny element stwierdzający autentyczność dokumentu. W miarę wzrostu roli podpisu czyli od końca XV wieku rola pieczęci maleje. Wzrosło natomiast jej znaczenie jako znaku rozpoznawczego władzy i służy do zamykania korespondencji, zwłaszcza pieczęć prywatna, przekształcona w pieczęć sygnetową.
3. Budowa pieczęci
 - A. **Tłok** (stempel) czyli forma do wyciskania pieczęci musi być sporządzony z materiału odpowiedniej twardości. Do bulli ołowianych lub złotych używano tłoków metalowych, żelaznych lub stalowych. Do odcisków w wosku wystarczył tłok z brązu, mosiądzu, złota, kamieni półszlachetnych, kości słoniowej, srebra i twardego drewna. Pieczęć odbijana w tuszu wymagała tych samych materiałów. Pieczęcie państwowe z godłem dzisiaj są odciskane przy pomocy tłoków metalowych. Forma tłoku zależy od jego przeznaczenia. Do wyciskania bulli metalowych służyły tłoki w formie szczypiec, później prasy śrubowej. Gemmy (szlachetne lub półszlachetne kamienie z rzeźbionymi wyobrażeniami wypukło w przeciwieństwie do intaglio rzeźbionego wklęsłe) były oprawione w pierścienie. W miarę zwiększania się rozmiarów tłoku uzyskuje ono uszko na łańcuszek potem kabłączek do unieruchamiania tłoku przy wyciskaniu a od XV wieku pojawia się uchwyt rękojeściowy stosowany do dzisiaj, wzmacniany metalem. Tłoki metalowe sporządzano przez odlew z odpowiednich matryc opracowywanych przez rytowników. W miarę zmniejszania się roli pieczęci tłoki stają się proste w swych formach. Do obniżenia walorów artystycznych pieczęci przyczynił się rozwój sztuki drukarskiej. W czasach nowożytnych wykonawstwo pieczęci z godłem państwowym jest zastrzeżone do wyłącznej kompetencji mennicy państwowej.
 - B. **Materiał pieczętny** z którego był wykonany odcisk pieczęci zależny był od takich czynników jak ważność dokumentu, rodzaj materiału pisarskiego. W starożytności, we wczesnym średniowieczu używano gliny. Na południu Europy używano ołowiu, na północ od Alp wosku. Wosk do pieczętowania był przygotowany według specjalnych recept. Woski były barwione: zielone, czerwone, czarne, niebieskie. Ołów był używany w kancelarii papieskiej. Lak pieczętny pojawił się w XVI wieku i zyskał powszechne zastosowanie. Używany jest do dziś do pieczętowania ważnych dokumentów państwowych. Tusz, najmłodszy materiał pieczętny używany do dziś pojawił się w kancelariach w XVIII wieku i rozpowszechnia się na przełomie XVIII/XIX wieku. Początkowo jest to kolor czarny lub brązowy z lekkim odcieniem zielonym, później pojawiają się tusze kolorowe.
 - C. **Kształty pieczęci** zależały od jej użytkownika oraz aktualnego zwyczaju. Można wyróżnić następujące typy:
 - a) kolistą, przejętą od świata antycznego znalazła zastosowanie w sfragistyce monarszej
 - b) owalną, przejętą od świata antycznego znalazła zastosowanie w sfragistyce monarszej
 - c) ostroowalną, stała się typową dla sfragistyki kościelnej.

- d) tarczowa, wiąże się z wprowadzeniem znaku herbowego do pieczęci i były używane przez rycerstwo
- e) czworoboczna, rozpowszechniła się w XIX/XX wieku w miarę zwiększenia się elementów napisowych pieczęci
- f) wieloboczna, przyjęły sygnety szlacheckie i mieszczańskie
- g) trójkątowa i
- h) czterołukowa.

Pieczęć początkowo wyciskana w polu dokumentu miała ograniczone wielkości. Kiedy z końcem XII wieku przeniosła się na wierzchołek jej rozmiary uległy zwiększeniu. Pieczęć majestatyczna, monarsza uzyskuje imponujące rozmiary. W miarę wracania pieczęci na pole dokumentu czyli z chwilą pojawienia się papieru i laku ulega ona zmniejszeniu

D. Wyobrażenia pieczętne wiążą się z funkcjami pieczęci jako instrumentu wiarygodności i legitymacji wykonywanej władzy. Cztery grupy wyobrażeń:

- a) Pieczęć portretowa, typy:
 - Gemmy
 - Majestatyczny,
 - pieszy,
 - Konny
 - Pontyfikalny czyli kapłański
- b) Pieczęć obrazowa, typy:
 - Topograficzny
 - Przedmiotowy
 - Fantastyczny
 - Hagiograficzny
- c) Pieczęć herbowa
- d) Pieczęć pismowa

Pieczęć postaciowa to przede wszystkim pieczęć majestatyczna, jest ona pieczęcią osobową, reprezentującą godność i władzę używającej jej osoby. Najbardziej zróżnicowana jest pieczęć obrazowa stosowana w sfragistyce miejskiej, korporacji miejskich, klasztorów, niższych korporacji kościelnych i niższego duchowieństwa. Pieczęć herbowa wiąże się z określoną grupą społeczną, na jej wzór są budowane pieczęcie miejskie. Pieczęć państwowa, w której godło zajmuje centralne miejsce. Pieczęć pismowa rozpowszechnia się pod koniec XVIII wieku.

E. Napis napieczętny czyli legenda to drugi element treściowy pieczęci. Jest umieszczany koncentrycznie wzdłuż krawędzi pieczęci często w kilku wierszach oddzielonych od wyobrażenia linią otokową. Rozpoczyna się znakiem krzyża, gwiazdki, rozetki, arabeski lub kropki. Treść napisu stanowi określenie przynależności pieczęci do osoby prawnej lub fizycznej, wyjaśnia symbolikę obrazu napieczętnego, określa kompetencje pieczęci, wskazuje na element topograficzny, chronologiczny, momenty natury politycznej, ustrojowej, religijnej czy obyczajowej lub wydarzenia historyczne związane z osobą posiadacza pieczęci. Napis był nieodzowną częścią pieczęci, decydującą o jej wartości prawnej. Jedynie sygnety szlacheckie za dowodzą się inicjałami właściciela. Od XVI wieku w Polsce pojawia się data oznaczająca czas powstania tłoku. Napis własnościowy w formie nominatywnej od XIII wieku przybiera formę genetywną poprzedzany jest terminem sigillum lub S. językiem napisów jest łacina. Język polski pojawia się w XVI wieku. Legendy pisane były pismem epigraficznym.

F. Sposób przywieszania pieczęci zmienia się z rozwojem dokumentu i roli pieczęci. Pieczęć była wyciskana na dokumencie albo do niego przywieszana. Na dokumencie pieczęć mogła być wyciśnięta na stronie tekstu, na odwrocie albo jako zamknięcie pisma. Przywieszenie odbywało się za pomocą luźnych wiązań lub za pomocą naciętego przy krawędzi dokumentu wąskiego paska pergaminu. Pieczęć odciskana wprost na dokumencie występuje w starożytności i we wczesnym średniowieczu, a także od XVI wieku do dzisiaj. Będzie to więc pieczęć gemmowa, a później pierwsze formy średniowiecznej pieczęci odciskanej w wosku. Od XVI wieku będzie to pieczęć papierowa, później pieczęć tuszowa lub sucha. Przywieszając pieczęć zakładano dolną część pergaminu aby wzmocnić miejsce przywieszenia ciężkiej pieczęci. Przez otwory zrobione w zakładce przewlekano odpowiednie wiązanie którego koniec przeciągano przez wosk lub lak pieczętny, umieszczany w specjalnej miseczce woskowej lub drewnianej albo blaszanej puszcze. Podobnie postępowano gdy pieczęć była przytwierdzana paskiem pergaminu wyciętym z dolnej krawędzi dokumentu. Obok pergaminu do przywieszania pieczęci używano sznurów konopnych, jedwabnych, lnianych lub bawełnianych. Sznury jedwabne są dwukolorowe. Kancelaria papieska od XIII wieku zawiesza bulle na je-

dwabiu w wypadku aktów łaski zaś na sznurze konopnym wyroki sądowe. Sznury jedwabne mają kolory zgodne z kolorami heraldycznymi właściciela pieczęci. Nie była to jednak ustalona zasada. Jedną pieczęć wyciskano lub przywieszano na środku dokumentu, w wypadku większej liczby pieczęci przywieszano je według godności właścicieli, czasem tworząc z nich dwa rzędy. Od XV wieku pojawiają się dokumenty w formie wielostronicowych poszytów, pieczęć wówczas przywieszano do grzbietu poszytu.

- G. **Zabezpieczenie pieczęci** przed zniszczeniem uzyskiwano przez pokrycie pieczęci woreczkiem z brokatu, jedwabiu lub płótna utrzymanego w kolorach herbowych. W XIII/ XIV wieku pojawiają się woreczki skórzane. Te same cele miała woskowa miseczka, bez której nie można było sporządzić odcisku pieczętnego wosku, jeżeli pieczęć miała być przywieszona. Miski o kształtach zbliżonych do tłoku pieczętnego, zawsze sporządzane były z bezbarwnego wosku. W nich umieszczano wosk pieczętny, przewlekając równocześnie sznury zawieszenia. W XVI wieku w tym celu zaczęto stosować drewniane puszkę, a obok nich metalowe, srebrzone, zdobnie profilowane i grawerowane. Przy użyciu wosku a później laku puszki te spełniały podobne funkcje jak miseczki woskowe.

4. Rodzaje pieczęci

- A. Jako kryteria podziału pieczęci mogą posłużyć: właściciel pieczęci, który jest zarazem jej użytkownikiem oraz zakres wiarygodności, jaką dana pieczęć daje dokumentowi. Drugie zjawisko występuje głównie przy pieczęciach monarszych. Właściciel pieczęci może być osobą fizyczną mówimy wówczas o pieczęci papieskiej, monarszej, dostojników kościelnych oraz rycerskiej. Jeżeli właściciel jest osobą prawną mówimy o pieczęci państwowej, samorządowej i korporacyjnej.
- B. **Pieczęć papieska** jest okazem zwyczajem sfragistycznego ustalonego przez Paschalina II. Jest to dwustronna bulla dwustronna z jednej strony imię papieskie z drugiej wizerunek apostołów Piotra i Pawła. Forma pieczęci zwanej Pieczęcią Rybaka nie ulega zmianie od XV wieku. Pieczęć papieska jest typem pieczęci najściślej związanym z zasadami dyplomatyki.
- C. **Pieczęć monarsza** z reguły portretowa dzieli się na cesarską, królewską i książęcą. Pieczęć cesarska i królewska to pieczęć majestatyczna, pełniąca funkcje pieczęci państwowej. Książęta i wyżsi panowie używali również pieczęci portretowej, ale żadko majestatycznej, powszechnie zaś pieszej lub konnej, od XIII wieku z godłem herbowym na tarczy lub proporcu. Czysty typ herbowy pieczęci monarszej zjawia się tylko jako *contrasigillum* lub na rewersie pieczęci monetowej. Żony i córki monarchów używały analogicznych pieczęci później z tarczą herbową własną i małżonka. Typ pieczęci wotywniej: królowa lub księżna klęczy w modlitwie przed świętym patronem oraz typ hagiograficzny: postać świętego zwłaszcza Madonny.
- a) Polska sfragistyka monarsza rozpoczyna się majestatycznymi pieczęciami Ryksy i Władysława Hermana. w okresie rozbicia dzielnicowego ten typ zanika i występuje typ pieczęci konnej i pieszej. Element herbowy piastowski orzeł ustala się pod koniec XIII wieku jako element pieczęci książęcej. Tendencje zjednoczeniowe odświeżyły tradycje pieczęci majestatycznej. Jagiellonowie posługują się pieczęcią pozostającą pod wpływami niemieckimi. Od Stefana Batorego pieczęć majestatyczna jest wykonywana w warsztatach krajowych i kształtowana jest ogólną konwencją stylową.
- b) Kancelarie monarsze od XIII wieku posługiwały się równocześnie kilkoma typami pieczęci. Jedynie pieczęć Główna posiadała charakter *sigillum authenticum*. W praktyce kancelaryjnej jest to pieczęć większa rezerwowana dla czynności ważniejszych. Do pozostałych czynności używa się pieczęci mniejszej. Za Jagiełły rola pieczęci większej zaczyna się zmniejszać. Z pieczęci mniejszej wyrasta pieczęć wielka i mała koronna a później pieczęć wielka i mała litewska, wszystkie cztery o jednakowej wartości prawniczej, dzierżone wielkie przez kanclerzy koronnego i litewskiego, małe przez podkanclerzych koronnego i litewskiego. Pieczęć sygnetowa służy teraz do pieczętowania podrzędniejszych dokumentów. Spoczywała w rękach sekretarza wielkiego. Do pism bieżących używa się innych typów kancelaryjnych pieczęci. Kancelarie kościelne i miejskie posługiwały się równocześnie kilkoma typami pieczęci naśladującymi zwyczaje kancelarii królewskich. W wypadku tej ostatniej używane tam pieczęcie spełniały funkcje pieczęci państwowych i tylko one nadawały dokumentowi charakter publiczny.
- D. **Pieczęcie osób duchownych** były pieczęciami portretowymi i pojawiły się w X wieku, u nas w XII. Występuje ten typ pieczęci w dwóch odmianach: tronowej oraz stojącej. W XIV wieku pojawia się u dołu herb osobisty. Pieczęcie używane w urzędach kościelnych do reformy prawa kanonicznego w 1917 roku są pieczęciami osobistymi naczelników tych urzędów. Występuje na nich herb osobisty urzędnika, w legendzie jego imię, nazwisko i określenie pełnionych funkcji. Posiadają te pieczęcie walory prawne w zakresie prawa kanonicznego poza którym mają charakter pieczęci prywatnych.

- E. **Pieczęć rycerska** ma formę heraldyczną. Pojawia się na niej znak własnościowy, potem tarcza herbowa albo hełm albo klejnot. Od XVI wieku przeradza się w pieczęć sygnetową. Zawsze ma ona charakter pieczęci prywatnej.
 - F. **Pieczęć państwowa** to pieczęć monarsza. Zawsze pieczęć państwowa posługuje się herbem państwowym. Na pieczęciach województw i ziem znajduje się dopiero od 1565 roku herb państwa Orzeł lub Pogóń, jednak nadal utrzymuje się herb lokalny. Konsekwentniej wprowadzono herb państwowy na pieczęcie sądów ziemskich. Godłem państwowym posługiwały się pieczęcie konfederacji oraz pieczęcie wojskowe. Po rozbiorach wprowadzono do pieczęci godła państw zaborczych. Księstwo Warszawskie posługiwało się herbem polskim i saskim. Powstanie listopadowe wprowadziło pieczęć z Orłem i Pogonią zaś styczniowe z herbem Polski, Litwy i Rusi. Królestwo Polskie używało pieczęci z orłem rosyjskim na którego piersiach umieszczono Orła polskiego. W zaborze austriackim po uzyskaniu autonomii używano orła austriackiego z herbem Galicji i Lodomerii na piersiach. Zabór pruski nigdy nie wprowadził dodatkowych polskich elementów do pieczęci z orłem Prusim. Po odzyskaniu niepodległości ustawa z 1919 wprowadziła do pieczęci państwowej jako godło Orła polskiego którego kształty ustalono ustawą z 1927 roku zmienioną dekretem z 1955
 - G. **Pieczęcie miejskie** są wyrazem samorządu sprawowanego przez władze miejskie. Umieszczają one na swych pieczęciach świętego patrona miasta, potem architektury miejską. Pojawia się godło państwowe w pieczęciach niektórych miast królewskich. Od XIV wieku w pieczęciach miejskich pojawiają się herby miast. Cechy rzemieślnicze używają pieczęci z wyobrażeniem narzędzi pracy. Własnych pieczęci zabroniono miastom używać w Krakowie Warszawskim dekretem z 1811 roku. Po roku 1918 niektóre miasta powróciły do używania własnych pieczęci.
 - H. **Pieczęcie wiejskie** są niezwykle rzadkie. Poźniejsze mają wyobrażenia narzędzi rolniczych.
 - I. **Pieczęcie korporacji** to przede wszystkim pieczęcie instytucji kościelnych, które umieszczają na nich swoich świętych patronów lub ich atrybuty. W XVI w. pojawiają się wyobrażenia heraldyczne. Uniwersytety używają wyobrażeń swego patrona, ale w XVIII pojawia się godło państwowe. Organizacje społeczne posługują się pieczęciami tekstowymi. Pieczęcie instytucji i przedsiębiorstw państwowych mają cechy pieczęci manipulacyjnych i służą raczej dla celów rozpoznawczych. Pieczęcie urzędów pocztowych pełniące funkcje stwierdzenia miejsca i czasu nadania przesyłki oraz opłacenia jej później stwierdzają miejsce i czas nadania oraz fakt stosowania opłaty.
5. Funkcjonowanie pieczęci
- A. Prawo posiadania pieczęci wiąże się z pieczęcią nadającą dokumentowi pełną wiarygodność. Jest to więc sigillum authenticum. Pojęcie to wprowadził dekret papieża Aleksandra III z 1166. Zgodnie z wcześniejszym rozwojem pieczęci nie odmawiano tego prawa pieczęci papieskiej, cesarskiej i królewskiej. Potem rozciągano interpretację na pieczęcie książąt świeckich i duchownych oraz korporacji. Krąg użytkowników stale się powiększał. W Polsce funkcje takie spełniała pieczęć książęca i królewska potem w ogóle pieczęć państwowa. Inne pieczęcie takiego charakteru nie otrzymały. Obok pieczęci autentycznej istniało wiele innych. Ogólnie prawo do posiadania pieczęci miał ten kto piastował jakiś urząd i w związku z tym wykonywał władzę. Prawo do pieczęci posiada także każda osoba prywatna ciesząca się wolnością osobistą jeżeli na to pozwala jej sytuacja gospodarcza i społeczna. Jej pieczęć nie ma walorów pieczęci publicznej. Pieczęcie organizacji, korporacji lub samorządów mają charakter publiczny w ramach właściwego im prawa. Pieczęć osobista mogła być dziedziczona wśród szlachty, rzadziej wśród monarchów. Niszczenie tłoku pieczętnego następowało w wyniku jego niezdolności do dalszego użytku w kancelarii albo też wygaśnięcia uprawnień właściciela do użycia pieczęci. Niszczenie po śmierci właściciela było regulowane tradycją i przepisami prawa.
 - B. Carentia sigilli czyli nie posiadanie pieczęci własnej w stosunkach polskich jest zjawiskiem powszechnym jeżeli chodzi o osoby prywatne i książąt. Przyczyny braku pieczęci były różnorakie. W wypadku zachodzenia zjawiska carentiae sigilli dokument albo nie był opatrzony pieczęcią albo zaopatrywany był pieczęcią obcej osoby, zwłaszcza członka rodziny lub rodu czy pieczęcią dziedziczną. Chętnie korzystano z pieczęci książęcej a potem starostów.
 - C. Współpieczętowanie czyli przywieszanie do dokumentu innych pieczęci obok pieczęci wystawcy zdaje się wynikać z przewagi dowodu ze świadków nad dowodem z pieczęci w sprawie autentyczności dokumentu. Podnoszono powagę dokumentu czyniąc osoby współpieczętujące gwarantami woli wyrażonej przez wystawcę. W stosunku do dokumentu książęcego zwyczaj ten zanika w XIII wieku ale utrzymuje się w dokumencie biskupim jeżeli udziałem nim czynność prawna wymaga zgody kapituły. W dokumencie prywatnym Współpieczętowanie zdaje się nosić znamiona wymogu prawnego przy czym przywieszenie pieczęci

książęcej czy królewskiej zastępowało wydanie dokumentu przez monarchę. Szczególny charakter ma Współpieczętowanie dokumentów ogólnopaństwowych wyrażając zgodę i współodpowiedzialność z monarchą za postanowienia dokumentu.

- D. Użycie niewłaściwej pieczęci powodowało konieczność przywieszenia jej po ustaniu przeszkody.
- E. Zabezpieczenie autentyczności pieczęci było osiągane przez odpowiednią technikę wiązania sznurów i przywieszania pieczęci, użycie *contrasigillum* czyli pieczęci dwustronnej. *Contrasigillum* jest mniejsza od właściwej pieczęci. Użycie jej sięga XII wieku. Kancelarie książęce, kościelne i miejskie używają jej rzadko upowszechnia się tylko na Śląsku.
- F. Ochrona i przechowywanie tłoków pieczętnych były sankcjonowane odpowiedzialnością karną określoną w przepisach prawnych. Pieczęciami opiekowali się wysocy urzędnicy przechowując je w skarbach. Samo sporządzanie tłoków było obwarowane szeregiem czynności uniemożliwiających sporządzanie wtórników. Stosowano specjalne znakowanie tłoków znane tylko wąskiemu kręgowi wtajemniczonych. Zużyte tłoki niszczone lub zabezpieczano, zagubione unieważniano.
- G. Nadużycia i fałszerstwa pieczęci nie należały do rzadkości. Do nadużyć należało nieprawne posługiwanie się oryginalnym tłokiem lub przywieszenie oryginalnego odcisku pieczętnego do innego dokumentu. Fałszerstwa pieczęci dokonywano przez naśladowanie oryginalnego tłoku albo przez sporządzenie matrycy z oryginalnego odcisku. Nadużycie lub fałszerstwo traktowane było na równi z najcięższymi przestępstwami. Karano powieszeniem, ścięciem, spalaniem, dożywotnim więzieniem.

XV HERALDYKA

- 1. Pojęcie i zakres heraldyki
 - A. Nazwa **heraldyki** wywodzi się od słowa *herold* określającego urzędnika dworskiego wywołującego nazwiska rycerzy biorących udział w turnieju. Ta nazwa zaś wywodzi się ze starogermańskiego oznaczającego tego który zna i rozpoznaje opiekuńcze bóstwa rodowe, plemienne oraz ich rodowody
 - B. Ma **dwa** zasadnicze **działy**: praktyczny, będący sztuką heraldyczną i historyczny zmierzający do ustalenia praw którymi rządziła się heraldyka w przeszłości, wyjaśnienia tych praw i przystosowania tych informacji dla spożytkowania przez historyka w jego zabiegach poznawczych.
- 2. Geneza i rozwój herbu oraz jego znaczenie społeczno-prawne
 - A. **Rodowód herbu** tkwi w bojowym taktycznym zespole rycerskim, jaki stanowiła chorągiew, czyli oddział wojskowy, a który to ustrój chorągiewny przez całe średniowiecze odgrywał zasadniczą rolę w sposobach prowadzenia działań wojennych w przypadku bitew. Ta jednostka wojskowa skupiała się wokół proporca odpowiednio barwionego i opatrzonego znakiem bojowo-rozpoznawczym. Znak z proporca jako wojskowy znak bojowo-rozpoznawczy przechodził na poszczególne części uzbrojenia rycerskiego m.in. na tarczę i hełm, co miało miejsce w XII wieku.. dowódcami chorągwi byli książęta świeccy lub duchowni. Znak na chorągwi był ich znakiem bojowo-rozpoznawczym, znakiem wojskowym. Powoli ów znak wiąże się z terytorium będącym własnością księcia i staje się on znakiem pana lennego, właściciela owego terytorium. Pan lenny, książę lub par, używa pieczęci. Pieczęć przejmuje ów znak jako wyobrażenie napieczętny.
 - B. **Rolę herbu** ugruntowały przemiany w ustroju lennym. Rozdrobnienie feudalne zwiększało liczbę chorągwi rycerskich, liczbę znaków wojskowych równocześnie przez prawo władania ziemią ściślej wiązało rycerstwo szeregowe z suzerenem. Ta zależność lenna decydowała iż wasał musiał posługiwać się również znakiem swego suzerena. W XIII wieku herb jest znakiem nie szeregowego rycerza ale jego pana lennego chociaż częste są wyjątki od tej zasady.
 - C. **Prawo heraldyczne** wykształciło się w ciągu XIII-XV wieku przy udziale heroldów. Herb zaczął oznaczać przynależność do rodziny szlacheckiej. Zaczyna się wprowadzać elementy które mają odróżnić herb wasala od herbu suzerena. Mimo iż prawo do używania herbu zastrzega się dla rodzin szlacheckich, krąg uprawnionych stale rozszerzał się samoczynnie i na skutek interwencji monarchy. Herbu używają biskupi, nawet nie będący szlachcicami gdyż są panami lennymi. W XIII/XIV wieku dokonuje się rozdział pomiędzy herbem a terytorium. Z rąk monarszych lub z samego prawa otrzymują herb osoby, które nie mają żadnego zwierzchnictwa lennego. Od połowy XIV wieku pojawia się nobilitacja, którą mógł przeprowadzić tylko monarcha. Władza państwowa zaczyna roztaczać opiekę prawną nad nowymi herbami i nad starymi które są potwierdzane i rejestrowane.
 - D. W Polsce herb pojawia się po sformułowaniu prawa rycerskiego obejmującego kompleks przywilejów stanowych, wynikających z drżenia ziemi. Dzierżenie ziemi w Polsce wynika z przynależności do rodu. Zamknięcie się stanu szlacheckiego odbywa się też na zasadzie przynależności do rodu. W konsekwencji prowadziło to do tworzenia rodu genealogicznego opartego na związku krwi oraz do rodu herbowego (heraldycznego) opartego tylko na wspólnocie herbowej. O jej powstaniu decyduje: 1) Wspólnota etnicz-

na, 2) Pierwotny związek służebny drobnego rycerstwa w stosunku do możnowładczego, 3) Zanik herbu gniazdowego rycerstwa włódyczego na rzecz herbu szlachty zamożniejszej w XV wieku. W momencie zamknięcia się stanu szlacheckiego w XIV i XV wieku często stosowano naganę czyli oczyszczenie szlachectwa a tym samym legitymację używania herbu. Przewód sądowy opierał się początkowo w Małopolsce na zeznaniach 6 świadków z rodu ojca, potem na wzór Wielkopolski na zeznaniach 2 świadków ze strony ojca, 2 ze strony matki i 2 ze strony babki ojczystej.

- a) W wiekach późniejszych prawo do herbu nabywało się jedynie przez nobilitację. Polegała ona na przyjęciu do rodu herbowego więc na adopcji herbowej. Po raz pierwszy dokonano tego na większą skalę przy zawieraniu unii horodelskiej w 1413 roku. Nobilitacja przez udzielenie herbu przez króla jest rzadkie. Herb w Polsce nigdy nie cieszył się opieką prawną państwa.
- b) W Polsce znak herbowy jest recepcją zachodnią. Dużą rolę w jej recepcji odegrało rycerstwo przybywające do Polski.

E. **Heraldyka** żywa posługuje się określonym językiem. Składa się on na sztukę blazonowania czyli umiejętności opisywania herbu wedle ustalonych reguł. Sztuka blazonowania określa prawidła którymi rządzą się herby. Język blazonowania pozostaje w ścisłym związku z obyczajem rycerskim. Polski słownik blazonowania jak dotąd jest mało rozpoznany. Zasady blazonowania heraldyce polskiej zdają się być znacznie swobodniejsze niż w heraldyce zachodniej. Do najważniejszych sformułowań blazonowania należą strona heraldyczna prawa i lewa to strony tak jak by je określił rycerz trzymający przed sobą tarczę. Tarcza bywa przechylona w prawo. Jeżeli herb jest zwrócony w prawo lub w lewo w tę samą stronę winna zwracać się tarcza. Tutaj także należą zasady kładzenia barw heraldycznych. Godła mają własne stałe powtarzalne kształty, które zawsze zwracają się w określoną stronę zajmują ściśle określone miejsce w polu tarczy. Hełm musi pozostawać w zgodności stylowej z tarczą i wielkość ich mieści się w stosunku 1:2 lub 2:3. Hełm musi być osadzony na tarczy. Przy zestawieniu luzem kilku herbów przestrzega się tzw. kurtuazji heraldycznej polegającej na pochyleniu tarcz i hełmów z klejnotami ku sobie lub ku herbowi najdostojniejszej osoby. **Blazonowaniem** jest objęcie nazewnictwo figur heraldycznych i określenie ich pozycji. W heraldyce polskiej występują:

- a) wręby,
- b) Krzywań,
- c) łękawica,
- d) pomłóść,
- e) toczenica,
- f) połutoczenica,
- g) rosocha,
- h) rogacina może być przekrzyżowana w pas lub rozdarta
- i) połubarań,
- j) krzyż ćwiekowy, który może być zaćwiczony,
- k) księżyce mogą do siebie zwracać się barkami,
- l) figura ułożona może być w słup, na opak, w pas, lub w skos

3. Rodzaje herbów w Polsce

- A. Najwcześniej wykrystalizował się **herb rycerski** i wokół niego rozwinęło się prawo heraldyczne. Obok tego herbu występował herb mieszczański, korporacji, miejski i państwowy
- B. **Herb mieszczański** nazywany herbikiem, używany był na wzór herbu rycerskiego przez pryncypat miejski. Wywodzi się ze znaków własnościowych lub rozpoznawczych. Upodobił się do herbu rycerskiego. Najczęściej pozostawał znakiem własnościowo-rozpoznawczym zatem gmerkiem w pełnym tego słowa znaczeniu. W wypadku nobilitacji pozostawiono często nobilitowanym ich herby mieszczańskie. W Polsce herbem posługiwały się niektóre rodziny mieszczańskie.
- C. **Herb korporacji**, kształtowany na wzór znaku terytorialnego posługiwał instytucjom posiadającym osobowość prawną, korporacjom, uniwersytetom, cechom rzemieślniczym. Ten sam charakter noszą herby kościelne kapituł, opactw, zakonów rycerskich, biskupstw, bractw religijnych. W Polsce w pierwszym rzędzie te biskupstwa które posiadały władztwo ziemskie uzyskały własne herby, pozostałe kształtowały je przez przyjęcie jako znaku wyobrażenia patrona katedry. Biskupi polscy zazwyczaj używali w konsekwencji nie herbu biskupstwa ale swego herbu osobistego, rodowego.
- D. **Herb miejski** pojawia się w Polsce pod koniec XIII wieku. Kształtował się on na wzór znaku terytorialnego. Najczęściej był to przybrany herb pana zwierzchniego wzbogacony o elementy architektury miejskiej. Często przyjmowano wyobrażenie świętego patrona. O wyborze herbu decydował wójt lub rada miejska

E. **Herb państwowy** kształtował się ze znaku terytorialnego albo z herbu osobistego władcy, względnie dynastii. Wiązano z herbem terytorium naczelnego lub władcy herby terytoriów nabytych, w konsekwencji herb państwowy przybierał w średniowieczu formę herbu złożonego. W czasach nowożytnych herb państwowy uzyskuje godło jednorodne. Polski herb państwowy wykształcił się na przełomie XIII/XIV wieku a zdaje się wywodzić raczej ze znaku osobistego władcy, niż ze znaku terytorialnego. Już od połowy XIX wieku widziano genezę polskiego herbu państwowego w znaku osobistym władcy. Pod koniec XIX wieku w nauce niemieckiej genezę herbu polskiego wiązano z lenną zależnością Polski od cesarstwa. W pierwszej tercji XX wieku próbowano genezę herbu wiązać z procesem zjednoczenia państwa polskiego. W ciągu wieków polski herb państwowy ulegał znacznej ewolucji heraldycznej ale zawsze przedstawiał Białego Orła heraldycznego wbrew zasadom heraldyki ozdobionego koroną. Od unii z Litwą pojawia się drugie godło – Pogoń litewska i stąd przybiera formę herbu złożonego. Od elekcji królewskich na piersiach Orła umieszczano herb osobisty króla.

F. **Gmerki** są to znaki osobiste używane przez mieszczan niekiedy także przez chłopów. Pojawiły się dopiero w XV/XVI wieku. Niekiedy gmerk był umieszczany na tarczy herbowej, przez co poprzez ewentualną nobilitację przekształcał się w herb szlachecki. W zasadzie jednak spełniał wyłącznie funkcje znaku rozpoznawczo- własnościowego i umieszczano go na tłokach pieczętnych, na sygnetach, na przedmiotach użytkowych, na budowach i wyrobach celem rozpoznania warsztatu. Gmerki używane jako znaki kamieniarskie mają charakter stylizowanych monogramów, różnych kombinacji prostych kresek, później także prostych przedmiotów.

4. Elementy herbu

A. **Herbem** nazywamy ustaloną według określonych reguł oznakę osoby, rodziny, rodu lub korporacji. Kształtowała się ona stosunkowo długo, chociaż jego podstawowe elementy ustaliły się już w średniowieczu. Do XV wieku reguły budowy herbu były kształtowane pod wpływem potrzeb społecznych. Herb jest oznaką dziedziczną. Jednorazowo użyta oznaka nie decyduje jeszcze o powstaniu herbu. Składa się on z tarczy, godła, hełmu, klejnotu oraz elementów dodatkowych jak oznaka godności, order, trzymacze, przy czym tylko tarcza, godło i hełm są istotnymi elementami herbu. W Polsce istotnym elementem jest również zawołanie czyli proklama.

B. **Tarczę** nosił przed sobą rycerz. Mógł ją trzymać prostopadle albo też pochyloną w jedną lub drugą stronę, hełm zawsze był prostopadły, jeżeli hełm skłania się w stronę lewą lub prawą zawsze w tym samym kierunku pochyla się tarcza. Ten stosunek tarczy do hełmu i odwrotnie znalazł zastosowanie w heraldyce. Kształty tarczy rozwijały się zgodnie z kształtami tej części uzbrojenia rycerskiego. Najpierw jest to tarcza normańska zakrywająca całą postać rycerza, u góry zaokrąglona, z ostrym zakończeniem. W XIII wieku tarcza skraca się upodabniając się do trójkąta, aby w XIV wieku stworzyć typ tarczy gotyckiej, o prostej krawędzi górnej i dwu przecinających się łukach bocznych, które w XV wieku uzyskują ostry jęczyzek. Ten typ tarczy heraldyka uważa za najbardziej prawidłowy. Tarcza rozwijała się nadal: zanika ostry jęczyzek, z boku powstają wycięcia konieczne dla wysuwania podczas turnieju kopii. W XVI wieku pojawiają się kartusze, otaczające tarczę. Od końca XV wieku herby kobiet uzyskują tarczę o kształtach rombu, a w XIX wieku powszechnie stosuje się tarczę angielską mającą trójkątne zakończenie oraz wysuniętą nieco w bok górą krawędź. Tarcza herbową, jako wyłącznie ograniczone pole, na którym rozpościera się znak herbowy, takie funkcje pełni od momentu kiedy zanika tradycyjny strój rycerski. W Polsce tarcza jako samodzielny element heraldyczny upowszechnia się w XVI wieku

C. **Barwy heraldyczne** są wynikiem kolorów materiałów stosowanych do budowy tarczy. Była to deska pokryta blachą, skórą i płótnem. Jej powierzchnię nazywamy polem, które było dzielone na mniejsze odcinki zawsze przy pomocy linii prostych, przebiegających w różnych kierunkach. W Polsce pole tarczy było z reguły niepodzielne. Pole było barwione tynkturami czyli barwami heraldycznymi, za takie uznano barwy czyste: więc

a) czerwień, szrafowanie: kreski pionowe

b) błękit, szrafowanie: kreski poziome

c) zieleń, szrafowanie: kreski w lewo skos

d) czerń, szrafowanie: kreski krzyżujące się poziome z pionowymi

e) złoto oddawane przy pomocy barwy żółtej, szrafowanie: gęsto usiane kropki

f) srebro oddawane przy pomocy barwy białej, szrafowanie: nie oznacza się niczym.

Barwy herbu decydowały o tynkturze proporcy, przy czym barwa tarczy dawała tynkturę dolnej strefie, barwa godła górnej strefie.

D. **Godło herbowe** decyduje o podziale herbów, wyróżnia się następujące typy:

- a) Figury heraldyczne tzn. pole dzielone różnorodnymi liniami prostymi na mniejsze płaszczyzny barwne
- b) Herby mówiące tzn. pole z przedmiotami którego nazwa mówi o właścicielu herbu
- c) Mobilia herbowe tzn. różnorakie przedmioty związane z zajęciami rycerza, urzędu, zawodu
- d) Herby puste tzn. jednobarwne pole, bez godła

Godła herbowe są upraszczane i stylizowane. Herby układa się według ważności posiadacza od lewej ku prawej zaś w wypadku skwadrowania pierwszy umieszcza się u góry z lewej strony i z prawej u dołu. Takim herbem był państwowy herb Korony i Litwy. Przy zestawieniu luzem kilku herbów przestrzegano tzw. kurtuazji heraldycznej polegającej na pochyleniu tarcz i hełmów z klejnotami ku sobie.

E. **Godła herbowe** w Polsce dadzą się podzielić na dwie grupy

- a) Pierwotne znaki rozpoznawcze używane jako wyobrażenia napieczętny. Są to pierwotne znaki graficzne, głównie kreskowe. Są to zatem znaki religijne i rycerskie wycinane w materiale twardym. Występują również znaki literowe: monogramy i inicjały właściciela pieczęci.
- b) Znaki rycerskie, przejęte z chorągwi nie różniące się od zachodnich. Wyraźnie obce i nader rzadkie są figury heraldyczne, rozpowszechnione są mobile herbowe.

Rody rycerstwa szeregowego wybierają znaki rozpoznawczo-własnościowe, gdyż służą pod chorągwią ziemską, zaś możniejsze – znaki chorągiewne dla własnych oddziałów wojskowych. Trudno twierdzić to z całą pewnością. W XV-XVIII wieku nie powstawały nowe znaki herbowe. System adopcji herbowej, nobilitacji i indygenatu był drogą, którą stosunkowo nieliczny zasób znaków herbowych znacznie się rozrósł. Indygenat nostryfikował godła zagraniczne konstruowane według zasad heraldyki europejskiej. Nobilitacja wymagała konstruowania nowego znaku było to nadanie uszczerbionego znaku herbowego króla albo uszczerbionego znaku herbowego już używanego przez ród szlachecki zawsze za jego zgodą. Uszczerbienie herbu polegało na pozbawieniu go jakiegoś szczegółu. Jedynie adopcja herbowa nie wpływała na pomnożenie liczby znaków herbowych

F. **Hełm** który staje się heraldyczny w momencie opatrzenia go klejnotem, rozwijał swe kształty zgodnie z rozwojem tej części uzbrojenia rycerskiego. Proces heraldyzacji hełmu dokonuje się na zachodzie Europy od XII wieku, a w Polsce w XIII wieku w stosunku do herbów książęcych. Herb heraldyczny nawiązuje do kształtów hełmu rycerskiego i zmienia swe kształty analogicznie do tegoż. Znamy więc w XII wieku, hełmy garnkowe chroniące tylko głowę i nos, w XIII i XIV wieku są w użyciu hełmy kubłowe, chroniące całą głowę wraz z szyją, zwężone ku górze, z wąską szparą na oczy, w XV wieku pojawiają się hełmy dziobowe z ostro wysuniętą krawędzią dolnej szpary ocznej, w XV/XVI wieku pojawiają się dekoracyjne hełmy prętowe, z szerokimi przeziernikami zabezpieczonymi przez kilka kabłąków. Ten typ hełmu najbardziej upowszechnił się w heraldyce. Do XV wieku hełm na tarczy jest umieszczany w pozycji sprofilowanej, ukośnej, zazwyczaj na lewym rogu tarczy, zaś w XVI wieku uzyskuje pozycję prosta en face. Hełm z klejnotem łączyła barwna przepaska. Zwisająca z tyłu i z boku barwna chusta, czyli labry mające chronić od spiekoty, w XV wieku przeradzają się w wycieniowany symetrycznie dwubarwny płaszcz.

G. **Klejnot** jest to ozdoba hełmu składająca się z godła herbowego, piór strusich albo pęku piór pawich, pojedynczych lub podwójnych skrzydeł ptasich, poroża itp. Zadanie klejnotu to rozpoznanie rycerza zakutego w zbroję oraz chęć zastraszenia przeciwnika lub jego konia. Godło w klejnocie jest powtórzeniem godła umieszczonego na tarczy herbowej, czasem jednak występuje samodzielnie.

H. **Klejnot** w Polsce nie odegrał większej roli, wskutek braku turniejów. Klejnoty polskie stanowią:

- a) Powtórzenie godła herbowego,
- b) Dawne godła tarczowe
- c) Godła ze sfery pojęć i zwyczajów rycerskich galanterii w służbie dał damy serca.
- d) Trzech lub pięciu strusich piór o genezie dekoracyjnej.

I. **Oznaki godności** rozpowszechniła nowsza heraldyka. Korona w heraldyce żywej użyta w herbie oznaczała uszczerbek heraldyczny, jeżeli ukoronowane nią było zwierzę lub ptak, co oznaczało zależność lenną. W heraldyce polskiej ukoronowany orzeł oznacza zawsze pierwszeństwo przed innymi orłami. Oznacza pełnię władzy suwerennej. Stąd srebrny orzeł państwowy jest zawsze koronowany ale nigdy orzeł występujący w herbie ziemi. Dopuszczała heraldyka polska koronowanie innych zwierząt. Korona nad tarczą pojawia się w XVI wieku nad herbem królewskim. Innych oznaczeń heraldyka polska nie dopuszczała, z wyjątkiem herbów osób duchownych. Zasadnicze zmiany w tym względzie przyniosły czasy porozbiorowe kiedy zaczęto stosować zasady heraldyki zachodniej. Wg tych zasad oznaki były umieszczane nad tarczą, król używał korony złotej z podwójnym kabłąkiem i krzyżem, książę takiej samej ale pokrytej z wierzchu gronostajem a od spodu czerwienią, hrabiowie złotej obręczy z 9 pałkami zakończonymi perłami, baronowie z 7 pałkami a szlachta z 5. Ta ostatnia ze względu na stosowanie hełmu z klejnotem rzadko używała

pałek. Herby miejskie czasem uzyskują koronę złożoną z fragmentów architektonicznych obronnych. Oznaki osób duchownych są ustalone wg zasad heraldyki papieskiej i występują nad tarczą lub poza nią. Papież używa tiary oraz skrzyżowanych za tarczą kluczy św. Piotra, srebrnego i złotego, biskupi i opaci infuły oraz skrzyżowanych za tarczą pastorału z podwójnym krzyżem dla arcybiskupów i pojedynczym dla biskupów. Biskupi posiadający władztwo świeckie podkładają pod tarczę miecz. Ponad tymi oznakami umieszczano jeszcze od roku 1591 kapelusze z szerokimi kresami i z dwoma sznurami powiązanymi symetrycznie, zakończonymi chwastami. kardynałowie mają kapelusz czerwony z 15 chwastami, arcybiskupi zielony z 10 chwastami i biskupi zielony z 6 chwastami. Prałaci papiescy nakrywają swój herb kapeluszami fioletowymi z 10 - 3 czerwonymi lub fioletowymi chwastami zależnie od rangi.

J. **Ordery** umieszczano przy klejnocie, odpowiednio je wiążąc. Jedynie krzyż maltański albo podkładano pod tarczę albo z nią wiązano. Na ogół ordery zwisają u dołu tarczy na wstęgach, pasach i łańcuchach. Pod tarczą podkłada się lub umieszcza obok niej emblematy sprawowanego urzędu nadwornego lub ziemskiego jak klucze szambelańskie i podskarbińskie, miecze męczenników czy czasze cześniaków.

K. **Ozdoby herbu** bez istotnego znaczenia heraldycznego to:

- a) **Trzymacze**, postacie alegoryczne podtrzymujące tarczę, klejnot lub koronę. W Polsce stosowany były tylko dla herbu królewskiego
- b) **Płaszcz** i **namioty** barwne tzw. paludamenta tylko dla herbów królewskich i książęcych
- c) Dewizy herbowe na wstęgach pod tarczą

5. Zawołania

A. **Zawołanie** czyli proklama jest istotnym elementem herbu polskiego. Jest to znamię słuchowe, którego jest pozbawiony herb zachodnioeuropejski, zadowolający się jedynie znamieniem wzrokowym. Zawołanie jest specyfika heraldyki polskiej. Zawołanie jest nazwą rodową nie pozostającą w żadnym związku z wyobrażeniem herbowym, ale używane zawsze razem z nim. Są one równoległe do herbów, cechuje je przewaga nad osobnymi nazwami herbów jeżeli one istnieją. Zawołanie pełni często funkcję nazwy i herbu i rodu. Źródła heraldyczne pisane odróżniają zawołanie od herbu. Jeden ród mógł się posługiwać kilkoma zawołaniami, wówczas jeden herb będzie miał różne nazwy dla węższych części rodu. Potrzeba tworzenia wspólnego zawołania rodu, pełniącego funkcję nazwy rodu była wywołana istnieniem szeregu instytucji prawno-społecznych jak wadiów sądowych. Sama nazwa zawołanie wskazuje że była używana do zwoływania rodu lub ludności zależnej od członków rodu. Początkowo do ustalenia przynależności rodowej rycerzy wystarczyły typowe dla rodu imiona, słowiańskie i chrześcijańskie rozluźnienie się więzi rodowej wywołały potrzebę samookreślenia się rodu a do tego nadawało się zawołanie. O związkach zawołania z ustrojem rodowym mówią ich formy językowe. Zawołania z pominięciem nazw herbów, dzielimy na trzy grupy:

- a) Zawołania osobowe, najliczniejsze, zaczerpnięte z nazewnictwa używanego przez wybitnych członków rodu następnie dziedziczone już przez cały ród. Mogą one być:
 - Imionowe, czerpane z indywidualnych imion wybitnych członków rodu
 - Przezwiskowe używane pierwotnie na określenie wybitnego członka rodu albo całego rodu. Wiążą się one z cechami fizycznymi bądź umysłowymi
 - Etniczne wskazują na pochodzenie rodu
- b) Zawołania topograficzne wywodzą się z nazewnictwa miejscowego, wskazując gdzie należy szukać gniazda rodu. Mogą one wiązać się z nazwą:
 - Ziemi
 - Grodu
 - Wsi gniazdowych
 - Wód
- c) Zawołania hasłowe nieliczne wyrażają w jednym słowie lub w paru wezwaniu, przysłowie lub ideał moralny. Często mają one charakter okrzyku bojowego wyrażają wzywanie rodu do jakiegoś grodu, żartobliwie, uczucia dewocyjne oraz mają charakter symboliczny

6. Symbolika heraldyczna

A. **Symbol** jest to znak komunikacyjny treści niewyraźnej przy pomocy innych znaków. Mieści w sobie za-
wyczaj elementy ahistoryczne nie podlegając zmianom. W konsekwencji symbol odsłania te strefy rzeczywistości, które są nieosiągalne przy pomocy zwykłych dla człowieka środków poznania. Herb jest również znakiem używanym przez społeczeństwo o strukturze feudalnej czyli rycerstwo, mieszczaństwo, przedstawiciele klas. Herb również często jest jedynie symbolem

- B. Początkowo herb jest tylko bojowym znakiem rozpoznawczym. Potem nabiera cech znaku przynależności lennej a potem klasowej. Herb jest znakiem rozpoznawczym więc musi przekazywać jakiś komunikat. Językiem tego komunikatu jest symbolika zawarta w godle herbowym i w barwie herbowej.
 - C. Język symboliki heraldycznej nie jest prosty. Język symboliki jest trudno rozpoznawalny ze względu na swoistą alogiczność. Na treść symboliki herbowej wpływały cechy indywidualne osoby posługującej się herbem świata kultury w którym herb się kształtuje. Dominować zdaje się w symbolice heraldycznej jakaś naturalna moralność i lojalność. Godła mają własny stale powtarzany kształt zawsze zwracają się w określoną stronę przyjmuje określona pozycję.
7. Heraldyka a niektóre inne nauki
- A. W ostatnich dziesięcioleciach wyodrębniają się z heraldyki dwie nowe dyscypliny weksylologia i falerystyka.
 - B. **Weksylologia** – od łacińskiego sztandar wojskowy, chorągiew kościelna, bada tego rodzaju znaki jak chorągiew, flaga, sztandar. Badania te zmierzają w dwu kierunkach. Z jednej strony chce się udostępnić odpowiedni materiał źródłowy, z drugiej podejmuje się badania szczegółowe zmierzające do określenia wartości źródeł.
 - a) **Chorągiew** to płachta płótna barwionego wedle określonych zasad i przytwierdzona do drzewca. Chorągiew w swej genezie wywodzi się ze znaków bojowych, używanych już w starożytności. Chorągwie uzyskiwały poszczególne jednostki administracyjne, ziemie, województwa, poszczególne miasta. Kształtowały się one na wzór chorągwi państwowej w oparciu o herby owych jednostek. Chorągiew nigdy nie przestała pełnić funkcji znaku bojowego.
 - b) **Flaga** jest to chorągiew państwowa uznana w swej formie za oficjalną, dopuszczana do użytku tylko w określonych okolicznościach. Może mieć charakter narodowy. W Polsce flaga narodowa pojawiła się na przełomie XIII/XIV wieku. Przybrała jako kształty na czerwonej płachcie Biały Orzeł. Opieka nad flagą zajmowała się specjalny urzędnik nazwany chorążym koronnym.
 - c) **Bandera** to rodzaj flagi narodowej używanej przez okręty marynarki wojennej i statki handlowe oraz pływające jednostki pomocnicze. Bandera oznacza przynależność państwową okrętów. Bandera polska składa się z flagi państwowej oraz herbu państwowego umieszczonego pośrodku strefy białej. Bandera wojenna z prawej strony ma trójkątne wcięcie.
 - d) **Sztandar** to rodzaj chorągwi wojskowej oraz organizacji politycznych, społecznych i instytucji
 - C. **Falerystyka** to nauka o odznaczeniach czyli znakach o ustalonych formach, przeznaczonych jako nagroda za wybitne czyny lub zasługi indywidualne lub zbiorowe.
 - a) **Order** jest to honorowe wyróżnienie przez nadanie specjalnych znaków. Obdarzeni orderem stanowili zgromadzenie kawalerów danego orderu. Order coraz częściej nadawany jest za faktyczne zasługi względem państwa. Pięć klas orderów. Każdej klasie odpowiadają inne znaki. Najczęściej występują: łańcuch noszony na ramionach, krzyż wielki, gwiazda, krzyż komandorski, oficerski, kawalerski.
 - b) **Odznaczenia państwowe** są wyróżnieniem honorowym przy pomocy odpowiedniego znaku ale są regulowane ustawami państwowymi i nie dają takich przywilejów jak ordery.
 - c) **Odznaka** to wyróżnienie nadawane przez władze państwowe lub instytucje społeczne za wybitne osiągnięcia, specjalne sprawności itp. Mają charakter nagrody, którą uzewnętrzniają specjalne znaki w formie krzyża, gwiazdy, rozety, wstążki, opaski,
 - d) **Oznaka** służy do oznaczania posiadanych tytułów, orderów lub odznaczeń państwowych.

Zamknięcie

XVI EDYTORSTWO HISTORYCZNE

1. Pojęcie i zakres edytorstwa historycznego
 - A. Słowo **edytorstwo** wywodzi się od edytor i oznacza postępowanie zmierzające do udostępnienia drukiem i nie tylko jakiego zapisu rękopiśmiennego.
 - B. Zadaniem edytorstwa jest przygotowanie do analizy historycznej tekstu źródłowego
2. Metody edytorstwa historycznego
 - A. Edytorstwo tekstów źródłowych było do końca XIX wieku uzależnione od teoretycznych założeń stosowanych przez filologów, którzy doprowadzili swój warsztat do perfekcji.
 - B. Najwcześniej o krytyczne wydanie tekstów zadbali humaniści. Na ogół w ustaleniu tekstu krytycznego zwłaszcza w XVII i XVIII wieku stosowane były kryteria subiektywne.
 - C. Początki nowożytnego edytorstwa i pierwociny metody filologicznej wiążą się z nazwiskiem Karola Lechmanna. Ustalił on dwa etapy pracy: recensio czyli ustalenie tekstu oraz emendatio czyli poprawienie tek-

stu celem odtworzenia oryginału autorskiego lub przynajmniej zbliżenie się doń. Minusem tej metody jest autorytatywne i najczęściej ahisteryczne osądzenie lekcji błędnych a w konsekwencji „poprawienie” tekstu źródła.

3. Podstawa wydawnicza i jej typy
 - A. Tekst który wydawca ma wydać może dotrzeć doń w różnorodnych postaciach.
 - B. Oryginał nader rzadko zjawia się w warsztacie wydawcy.
 - C. Najczęściej wydawca musi posługiwać się kopią.
 - D. Równie często jak z kopiami, wydawcy przychodzi stykać się z tekstami, które nie są oryginałami ale trudno je również uznać za proste kopie. Są to teksty kontaminowane, amplifikowane, kontynuowane oraz fałszowane.
 - a) **Tekst kontaminowany** powstaje wówczas gdy z jakiś powodów najczęściej praktycznych, zmierzano do odtworzenia oryginału na podstawie istniejących kopii. Do takiego tekstu zostały już zastosowane zabiegi, które przypominają prace współczesnych wydawców.
 - b) **Tekst amplifikowany** powstaje w wyniku chęci rozszerzenia lub uzupełnienia informacji zawartych w oryginale lub kopii
 - c) **Tekst kontynuowany** powstaje wówczas gdy prace rozpoczęte a nawet ukończone przez jednego autora prowadzi w dalszym ciągu inny autor
 - d) **Tekst fałszowany** może mieć kilka postaci dobrze na ogół znanych historykom. Najczęściej mówi się o falsyfikacji, interpolacji i razurze.
4. Instrukcje wydawnicze
 - A. **Instrukcje wydawnicze** zajmują się dwoma podstawowymi problemami techniki edytorskiej, a mianowicie: sprawą odtwarzania tekstu źródłowego w druku oraz problemami redakcji wydawnictwa.
5. Typy wydawnictw źródłowych
 - A. Instrukcje wydawnicze historyczne nie rozróżniają typów wydawnictw źródłowych ale praktyka kształtuje podział ze względu na technikę przygotowania tekstu.

Spis treści

I	WIADOMOŚCI WSTĘPNE	2
1.	Charakter nauk pomocniczych historii	2
2.	Źródłoznawstwo	3
3.	Podstawowe wiadomości z dziejów nauk pomocniczych	3
II	RODZAJE I GATUNKI ŹRÓDEŁ HISTORYCZNYCH	3
1.	Klasyfikacje źródeł historycznych	3
2.	Struktura źródła historycznego	3
3.	Gatunki pisanych źródeł historiograficznych	4
4.	Gatunki pisanych źródeł dokumentacyjnych	5
III	GENEALOGIA	6
1.	Pojęcie i zakres genealogii	6
2.	Podstawowe pojęcia genealogii	6
3.	Ustalanie faktów genealogicznych	7
4.	Tablice genealogiczne	7
5.	Antroponomastyka historyczna	8
IV	CHRONOLOGIA	8
1.	Pojęcie i zakres chronologii	8
2.	Podstawowe wiadomości z chronologii astronomicznej	9
3.	Astronomiczne i pierwotne sposoby obserwacji czasu.	9
4.	Kalendarz	9
5.	Uwagi o kalendarzy kościelnym	10
6.	Ery – system ustalenia pierwszego roku	10
7.	Początek roku . Sposoby liczenia nazywamy stylami	10
8.	Podział roku	10
9.	Kalendariografia – sztuka zbudowania kalendarza analizującego orientację zarówno w czasie minionym, bieżącym i przyszłym	12
V	METROLOGIA	12
1.	Pojęcie i zakres metrologii historycznej	12

2.	Pierwotne systemy metrologiczne u Słowian	12
3.	Polskie konwencjonalne systemy metrologiczne	12
4.	Narzędzia metrologiczne i sposoby ich używania	13
5.	Inercja i tendencje unifikacyjne systemów miar	13
6.	System metryczny mierzenia	13
VI	GEOGRAFIA HISTORYCZNA	14
1.	Pojęcie i zakres geografii historycznej	14
2.	Rekonstrukcja krajobrazu naturalnego	14
3.	Rekonstrukcja krajobrazu kulturalnego	15
4.	Rekonstrukcja krajobrazu historyczno-politycznego	16
5.	Historia horyzontu geograficznego	16
6.	Podstawowe wiadomości o mapie	16
7.	Konstrukcja mapy historycznej	17
8.	Historia kartografii	17
VII	JĘZYK I KULTURA LITERACKA	17
1.	Metody językoznawcze i rozwój języków	17
2.	Język źródeł historycznych	18
3.	Metody historyczno literackie i rozwój kultury literackiej w Europie	19
4.	Konwencje stylistyczne źródeł historycznych	20
VIII	PALEOGRAFIA	20
1.	Pojęcie i zakres paleografii	20
2.	Materiały i narzędzia pisarskie	21
3.	Historia pisma łacińskiego	21
4.	Brachygrafia	24
5.	Epigrafika	24
6.	Stenografia i kryptografia	24
IX	BIBLIOLOGIA HISTORYCZNA	26
1.	Pojęcie i zakres bibliologii historycznej	26
2.	Kodykologia	26
3.	Książka drukowana	26
4.	Niektóre zagadnienia książki związane z jej rozpowszechnieniem	27
5.	Biblioteka w rozwoju historycznym	28
X	DYPLOMATYKA	28
1.	Pojęcie i zakres dyplomatyki	28
2.	Podstawowe pojęcia dyplomatyki	28
3.	Historia dokumentu średniowiecznego	30
4.	Kancelaria i dokument a księga wpisów	30
5.	Dyplomatyka papieska	32
6.	Dyplomatyka cesarska	33
XI	NAUKA O ARCHIWACH	33
1.	Pojęcie i zakres nauki o archiwach	33
2.	Podstawowe pojęcia nauki o archiwach	34
3.	Rozwój form kancelaryjnych i archiwalnych	34
4.	Metoda poszukiwań archiwalnych	35
XII	NAUKA O ZNAKACH WŁADZY I PRAWA	35
1.	Pojęcie i zakres nauki o znakach władzy i prawa	35
2.	Miejsca stanowienia i realizacji norm prawnych	36
3.	Narzędzia i sprzęty służące do realizowania norm prawnych	36
4.	Strój jako forma rytuału prawnego	36
5.	Atrybuty, symbole i znaki rytuału prawniczego	36
6.	Formy rytuału prawniczego	37
XIII	NUMIZMATYKA	37
1.	Pojęcie i zakres numizmatyki	37
2.	Zagadnienia ogólne numizmatyki	37
3.	Znaleziska monet i zagadnienia obiegu monety	38

4.	Polska moneta średniowieczna.....	38
5.	Polska moneta nowożytna	40
6.	Moneta państw zaborczych	42
7.	Polska moneta porozbiorowa i po uzyskaniu niepodległości	42
XIV	SFRAGISTYKA	43
1.	Pojęcie i zakres sfragistyki	43
2.	Historia pieczęci	43
3.	Budowa pieczęci.....	43
4.	Rodzaje pieczęci	45
5.	Funkcjonowanie pieczęci	46
XV	HERALDYKA	47
1.	Pojęcie i zakres heraldyki	47
2.	Geneza i rozwój herbu oraz jego znaczenie społeczno-prawne	47
3.	Rodzaje herbów w Polsce	48
4.	Elementy herbu.....	49
5.	Zawołania	51
6.	Symbolika heraldyczna.....	51
7.	Heraldyka a niektóre inne nauki	52
XVI	EDYTORSTWO HISTORYCZNE	52
1.	Pojęcie i zakres edytorstwa historycznego	52
2.	Metody edytorstwa historycznego	52
3.	Podstawa wydawnicza i jej typy.....	53
4.	Instrukcje wydawnicze	53
5.	Typy wydawnictw źródłowych	53
	Spis treści	53